

DE LICHTE VOORDE

PERIODIEK VAN DE
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

Gevelteken in Vragender

No. 55
November 2007
ISSN:0927-6688

De *Lichte voorde* is een halfjaarlijkse uitgave van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van de voormalige gemeente Lichtenvoorde in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

Redactie: Frits van Lochem, Frans Bonnes en Henk Hanselman

Tekstcorrectie: Antoon Driessen en Nic Adema

Vormgeving: Henk Hanselman en Benny Lammers

Druk: McWinDo's print- en copyservice, Lichtenvoorde

Bij de afbeelding op de voorkant:

Al eeuwen sieren geveltekens de top van huizen. Deze traditie is in Vragender blijven bestaan waardoor op de boerderijen nog steeds veel van deze tekens zijn te vinden.

Op de voorzijde het gevelteken bij 'Greteman' dat geïnspireerd is door de gevel van de vorige kerk in Vragender.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud nummer 55

<i>Frits van Lochem</i> Voorwoord	2
<i>Wil Sterenburg</i> Jeugdherinneringen	3
<i>Frits van Lochem</i> Herenhuis gesloopt	12
<i>Frits van Lochem</i> Garage Knippenborg, eens een bekend Lichtenvoords bedrijf	16
<i>Hennie ter Bocht</i> Vragender, Donatusbedevaartplaats	22
<i>Wim Scholtz</i> De vele kruisen van Vragender	31
<i>Henk Kroesenbrink</i> Een roversverhaal uit Lichtenvoorde	43
<i>Frans Bonnes</i> Opheffing vereniging Zij Actief Voormalige Katholieke Plattelandsvrouwen Organisatie voorgoed verleden tijd	45
<i>Henk Hanselman</i> Antoon Kothuis overleden	48
<i>Hans Tijdink</i> Van het bestuur	49
<i>Antoon Driessen</i> Bestuurslid mevrouw Oolthuis afgetreden	50
<i>Theo Withag</i> Verslag excursie naar kasteel de Slangenburg in Doetinchem	51
<i>Theo Withag</i> Expositie 125 jaar onderwijs Vragender	52
<i>Frits van Lochem</i> Foto-expositie De cycloon van 1 juni 1927	55
<i>Gerhard Eppingbroek</i> Zoekplaatje	56

Voorwoord

*Door Frits van Lochem
Redactie-coördinator*

Het is mij een genoegen om u namens de redactiecommissie van de Lichte voorde de tweede periodiek van 2007 aan te bieden.

De vaste redactiecommissie is dit jaar niet gewijzigd en ook de werkwijze is gecontinueerd. Het uitbrengen van een periodiek vergt veel tijd, vooral de voorbereidingen daartoe. Allereerst wordt geïnventariseerd, of wij nog artikelen hebben die voor publicatie in aanmerking komen. Soms gaan we ook op zoek naar onderwerpen, die verband houden met een redelijk actuele ontwikkeling, waarvan we de historie in beeld proberen te brengen. Zo hebben wij in het voorjaarsnummer een artikel over de gereformeerde kerk gepubliceerd, omdat een maand later definitief afscheid werd genomen van dat gebouw, dat inmiddels is verbouwd tot makelaarskantoor met woning. Per 1 juli 2007 is de gereformeerde kerkgemeenschap verenigd met de hervormde gemeente.

In dit nummer treft u opnieuw enkele onderwerpen met een link naar gebeurtenissen in 2007, zoals de sloop van een voormalig herenhuis in het centrum en een artikel over Bertus Knippenborg, die afgelopen voorjaar 100 jaar werd en die ruim een maand later overleed.

Voorts letten we erop of het uit te brengen nummer voldoende variatie biedt.

Zo komt het voor dat we in de aanloop weinig artikelen hebben en later stukken moeten doorschuiven omdat we boven het maximum uit te brengen aantal pagina's komen.

Deze keer is er geen ruimte om Straatbeelden van vroeger en nu op te nemen.

Bewondering heb ik voor ons redactielid Henk Hanselman, die ten slotte na de selectie en correctie de periodiek 'inricht' voor de drukker. Gelukkig is hij ook heel erg goed thuis in de digitale wereld, maar dan nog is het een tijdrovende klus.

Hebt u als lezer ook interessante onderwerpen voor onze periodieken, laat het ons weten.

We zullen graag bekijken of het een geschikt artikel kan worden.

Veel leesplezier !

P.S. Het is gauw weer sinterklaas. Wilt u iemand verrassen ?
Wij hebben een cadeautip: bij de boekhandel zijn deze nummers los verkrijgbaar.
Nog beter idee: een jaarlidmaatschap van onze vereniging.
Van harte aanbevolen !

Jeugdherinneringen

Door Wil Sterenborg

Voorwoord van de redactie

Nu het centrum van Lichtenvoorde groots wordt gerenoveerd, leek het de redactie van 'de Lichte voorde' een goede gedachte een oud-Lichtenvoordenaar te vragen over het dorpscentrum van zo'n zeventig jaar geleden te schrijven. Wil Sterenborg was, na wat aarzelingen, bereid aan dit verzoek te voldoen, maar wie is hij?

"Wil Sterenborg en koningin Beatrix hadden één ding gemeen: zij hadden altijd gelijk."

Deze woorden zijn van ex-premier Ruud Lubbers en gaan over taalkundige problemen in de troonrede. Ze staan in het Liber Amicorum voor Wil Sterenborg, aangeboden voor zijn verdiensten op taalkundig gebied bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 29 april 2004. Bij deze gelegenheid kreeg hij ook de koninklijke onderscheiding: lid in de Orde van Oranje-Nassau.

Wil is op 20-7-1923 in Lichtenvoorde geboren waar zijn vader kapper was. Zijn moeder was een Tilburgse. Na de lagere school en twee klassen mulo in Lichtenvoorde gevolgd te hebben studeert hij vanaf 1937 enkele jaren in Tilburg. In 1939 woont hij nog een korte periode in Lichtenvoorde en verhuist dan in 1940 definitief naar Tilburg.

In 1945 wordt hij daar ambtenaar bij het gemeentelijke energiebedrijf. Hij had toen al een grote belangstelling voor taal en kocht van zijn zuur verdiende centen de eerste helft van het WNT, het Woordenboek der Nederlandse Taal. Het WNT is het standaardwerk over de Nederlandse taal en het bestaat uit vierenvertig dikke banden.

In 1954 volgt hij een schriftelijke opleiding voor de hoofdakte onderwijzer. Ondanks goede cijfers krijgt hij geen diploma, omdat hij geen onderwijsakte bezat. In die tijd geeft hij bijlessen Nederlands. Van 1961-1968 is hij conciërge op het Sint-Odulphuslyceum. In 1969 behaalt hij Nederlands MO-A aan de Katholieke Leergangen en wordt in hetzelfde jaar benoemd tot leraar Nederlands aan een mavo-school. Van 1970 tot aan zijn pensionering in 1983 is hij leraar Nederlands en vanaf 1975 conrector aan het Odulphuslyceum.

Wil is expert op het gebied van de spelling van de Nederlandse taal en kenner van het Tilburgse dialect. Vanaf 1954 publiceert hij regelmatig in het tijdschrift Onze Taal. Hij werkte van 1986 tot 1997 voor het Genootschap Onze Taal. Als medewerker van de Taaladviesdienst was hij corrector van de Troonrede onder de premiers Ruud Lubbers en Wim Kok.

In 1984 schrijft hij een artikel over de spelling van het Tilburgs dialect. Zijn spelling van dit dialect wordt officieel goedgekeurd door het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Sindsdien spreekt men in Tilburg over de 'Spelling-Sterenborg'.¹

Henk Hanselman

¹ Bronnen:

De vrienden van De Wil, Liber Amicorum voor Wil Sterenborg;

ODULPHUS-NIEUWS 9e jaargang, nummer 5, juli 2004

Op uitnodiging van de redactie heb ik geprobeerd in mijn geheugen herinneringen op te roepen aan de lang vervlogen tijd dat ik in Lichtenvoorde mocht wonen. Mijn naam is Wil Sterenborg, destijds Willie, en ter onderscheiding van twee klasgenoten 'W. Sterenborg' op school: Willie III (meester Spaan zei ook wel 'Pukkie III', wat ik hem met zijn kleine postuur niet kwalijk nam). Mogelijk herkent een enkele lezer mij op de foto op blz. 4, waarop ik - in het kader van de jaarlijkse Kindsheidsmanifestatie - afgebeeld sta samen met Toosje Wildenborg, onder de hoede van engelbewaarder Lena Koperberg.

*Kindsheidsmanifestatie. V.l.n.r.:
Toosje Wildenborg, engelbewaarder Lena
Koperberg en Wil Sterenborg.
Fotocollectie W. Sterenborg*

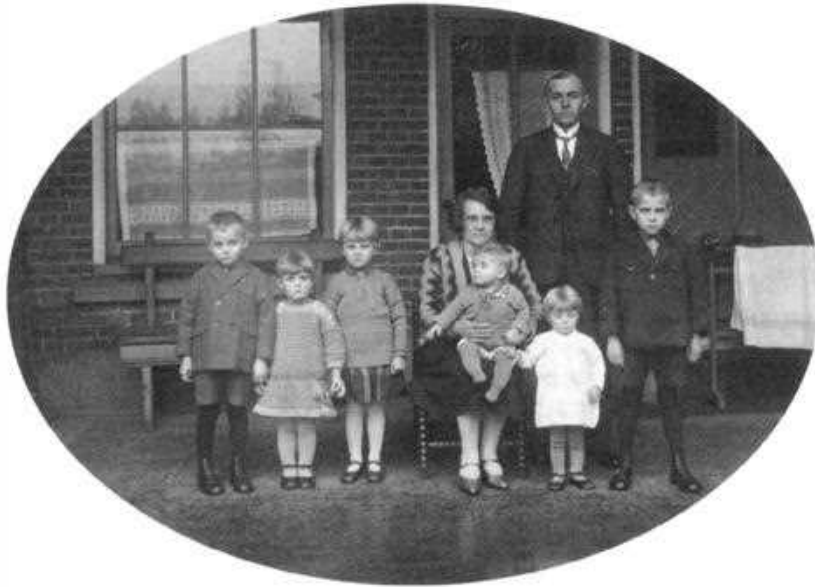
Dat de crisistijd zich aandienende, valt op te maken uit de dubbelfunctie van deze engel. In de catechismus leerden we immers ‘Ieder mensch heeft zulk een engel.’ Naar het jaar van de foto moet ik gissen: ik veronderstel dat het 1931 was, in de voorzomer, en wel omdat, naar ik meen, leerlingen van de bewaarschool hierbij niet optraden en mijn kostbare matrozentenu alleen maar aangeschaft kan zijn voor een speciale gelegenheid en dat was mijn eerste communie op 19 april van dat jaar. In de hete zomermaand juli van 1923 aanschouwde ik het levenslicht als tweede kind in een gezin waarin er nog acht zouden komen. Samen met zijn oudste broer, B e r n a r d, dreef mijn vader, H e n d r i k, sinds 1920 een kapperszaak annex rookartikelenwinkel aan de zuidkant van de Markt. Ons huisnummer was A 131, de zaak

had A 132 en oom Bernard A 133, waar ook zijn ouders nog woonden: grootvader Hermanus Antonius Sterenborg (1848-1924), op wiens naam de firma stond: H.A. Sterenborg Oolthuis, en grootmoeder Hermina Hulshof (1852-1932). Behalve het gezin van oom Bernard huisde in het oude pand ook een varken, dat jaarlijks in november plaats moest maken voor een opvolger, althans tot een eind in de jaren dertig.

Als vroeger oudere mensen vroegen: ‘Van wee bu’j der ene?’ stelde mijn antwoord ‘van boertjen Oolthuis’ hen tevreden.

Dat wij allemaal klein van stuk waren, kwam goed uit: de woning bood weinig ruimte. Het voorste vertrek hoorde bij de zaak; de woonkamer daarachter was inpandig, dus zonder licht en frisse lucht, terwijl er ook gestookt moest worden en mijn vader heftig probeerde het rookgordijn in stand te houden (hij rookte toen uitsluitend sigaretten, uiteraard tegen inkoopprijs). ‘Wij zijn allemaal rookvlees’, heb ik weleens gezegd. Daarachter was een opkamer, waarboven een plat dak de ooievaars een gerieflijk landingsterrein bood. Het keukentje bood uiteraard te weinig zitplaatsen, zodat we leerden te voet te eten. Buiten het afgescheiden tuintje achter de woning waren slechts enkele vierkante meters speelsterrein beschikbaar. Die werden goed benut, omdat vóór ons huis, nogal dicht bij het stoepje een tramlijn liep.

Vóór ons huis strekte zich de Markt uit. Vanuit de Rapenburgsestraat (noordzijde) kwam de tramlijn aanslingeren om kort voor ons huis naar links af te buigen, de Dijkstraat in. Niet ten overvloede prijkte er aan de gevel op de hoek een bord met de tekst ‘stapvoets om den hoek’. Vaak liep de assistent van de machinist voor de tram uit, die zijn snelheid gematigd had. De Markt zelf was eigenlijk een soort dorpsbos: prachtige hoge bomen leverden zomers veel schaduw en zorgden bij stormachtig weer voor de onontbeerlijke geluiden. Tussen die bomen stonden heel wat gietijzeren palen, in twee hoogten, stevig verankerd in de grond; hiertussen waren stangen bevestigd, waaraan de veehandelaren hun

De familie Sterenborg in de herfst van 1929 achter het huis van de burens Poelhuis. V.l.n.r. Willie, Marietje († 1947), Corrie, moeder († 1968) met Henkie († 1999), vader Hendrik († 1975), Fientje, Herman († 1993). Afwezig zijn: Jantje († 1926), Melanie († 2006), Adeline en Ad.

koeien konden etaleren dinsdags op de tweewekelijkse marktdag. Dat niet alle dieren het even prettig vonden, viel op te maken uit hun ‘gezang’, dat al in de vroege morgen aanving. Na de middag (gewoonlijk was de school dan nog niet afgelopen) kwam de brandweer om de Markt schoon te spuiten. Dat was echt wel nodig: de beesten hadden zich gedragen alsof ze in de wei stonden. Ook de ‘waterplaats’ in de hoek bij de Molendijk kreeg een spuitbeurt; niettemin bleef het daar altijd stinken. Bijna zou ik de ‘muziektente’ vergeten; die stond halverwege tussen ons en Westerman, netjes tussen de tramlijn en de rijweg. Op zomeravonden werd er weleens muziek ten gehore gebracht, wat iedereen op prijs stelde. Tot het straatmeubilair hoorde natuurlijk ook de stevige bank, tweezijdig bruikbaar, met de leuning in het midden. Buspassagiers konden hierop plaatsnemen. Dan stond er nog een pomp (in het stangengebied); die diende dikwijls als speeltuig. Het allerkostbaarste pronkstuk was de l e e u w op zijn g r o t e s t e e n op de rand van het trottoir voor het pand van Hulshof. Van huis uit, althans van boven, zagen wij het symbool van Lichtenvoorde en profil.

Vorbij oom Bernard begon de D i j k s t r a a t: eerst een open stuk (rechts) voor de tuin van de Jaartsvelds, waarlangs het ‘kleine weggestie’ liep; dan de hervormde pastorie, een villa met grote tuin tot aan de Nieuwe Maat. Van het trottoir hiervoor was de helft langs de straat betegeld, de helft langs het hek niet. Links begon de Dijkstraat met het pand van Pillen, gevolgd door dat van Nijs, waarvoor Willem Jaartsveld zijn garage had; hij woonde wat verder aan dezelfde kant. Nog verder lag de villa van schoenfabrikant Sterenborg. Daartegenover was de openbare school, waarvan de gymnastiekzaal ook gebruikt werd door leerlingen van de r.-k. jongensschool.

Laten we teruggaan naar de M a r k t . Jan Pillen, op de hoek van de Dijkstraat, verkocht allerlei textiel; zijn buurman Joling (met vervaarlijke snor) gebruikte bij redelijk weer zijn nogal brede trottoir als etalage voor zijn ijzerwaren en gereedschappen, zodat die de passerende boeren niet ontgingen. Wolters alias Steenkamp was de volgende middenstander. Hoewel hij kleermaker was, moet zijn pand voorheen een andere bestemming gehad hebben: links van de voordeur een etalage, rechts een dubbele staldeur. Mijn klasgenoot Antoon Wolters woonde er. Vervolgens zien we een contrasterend pand; we zouden het nu een supermarkt noemen: Kuipers Gert (H. Hulshof) verkocht zowel kruidenierswaren als manufacturen en confectie. Qua uiterlijke schoonheid concurreerde het ernaast gelegen pand van Hulshof (Brul) met dat van de burens. Zoon Wim was ook een van mijn klasgenoten.

Onze overburen aan de overzijde van de Markt woonden in hotel Westerman. Vergis ik mij niet, dan werd dat hotel rond 1930 geëxploiteerd door ene Driessen, waarvan zoon Willie mijn klasgenoot was. Links van dit hotel stonden, naar ik meen, alleen maar woonhuizen, tot aan de Rapenburgsestraat. De westzijde van de Markt kende maar één gebouw: het postkantoor, op de hoek van de Rapenburgsestraat. In mijn tijd heette de directeur Dassen; zijn voorganger, Van Hoboken, had een dochter; rond 1970 heb ik van haar (zuster Agnes) les gehad in Gotisch, in het kader van de studie

De markt voor de Tweede Wereldoorlog. Op de achtergrond rechts het pand met nummer A 130 van de dames Poelhuis. Nu is dit de Snoopywinkel. Daarnaast links het pand A 131, het geboortehuis van Wil Sterenburg. Daarnaast het wit geverfde winkelpand A 132. Tegenwoordig zijn beide panden samengevoegd en is Bakkerij Doppen erin gevestigd. Daarnaast nog net zichtbaar het pand A 133. Fotocollectie Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde.

Nederlands aan de R.-K. Leergangen in Tilburg.

De R a p e n b u r g s e s t r a a t had ook vroeger al het karakter van een winkelstraat, een straat met bovendien veel verkeer. Veiligheidshalve, herinner ik me, liep ik bij voorkeur (naar kerk en school) dicht langs de gevels aan de kant van het postkantoor; de tramlijn lag aan de overkant. Eens heeft me dat een aanvaring met de brievenbus opgeleverd. Dat gietijzeren apparaat was in de muur gemetseld, zo hoog dat ik er blijkbaar net niet onderdoor kon. Dat ding heeft er weinig van gemerkt. Verder kon je in die straat vrij ongehinderd lopen, mits je niet vergat langs de kerk komend een kruisteken te maken. Voorbij het zusterklooster werd het trottoir plotseling gereduceerd tot 15 centimeter, langs de winkel van Dien Kruup. Het volgende pand, dat van dokter Besselink, hield er een pontificale entree op na, die voor passanten een hindernis vormde. Langs de wat verderop liggende tuin van Van Basten Batenburg was geen trottoir, wel een hek. Aan de overzijde van de straat, bij Zeiler op de hoek begon de weg (met hindernissen) naar het kerkhof. Op de andere hoek woonde onze huisarts Hardy. In noordelijke richting begon daar de Raadhuisstraat, met het gemeentehuis op de hoek; ik meen dat dit in mijn tijd in de hoogte vergroot is.

In westelijke richting begint hier de V a r s s e v e l d s e w e g; op weg naar school bleef ik gewoonlijk nog links lopen, achter de bomen, waar bij slecht weer modder lag. Intussen werd het drukker op straat, bij het naderen van de school. Het was altijd een blij weerzien! Op die Varsseveldseweg kwam ik nooit verder. Om naar ome Johan van de Boerenbond te gaan, was de Patronaatsstraat een kortere weg. Een van de zoons was mijn klas- en naamgenoot: Willie II. Eigenlijk was hij een neef van mijn vader.

Vlak daarbij lag het tramstation. Vandaar leidde de P a t r o n a a t s s t r a a t naar het centrum. De kruidenierswinkel links op de hoek was van Gat Jan. Zoon Wim was als 'Willem I' mijn klasgenoot; hij heette ook Sterenburg. Wat verder aan de rechterhand lag de muloschool, die voordat ik er kwam,

*Rechts is een stukje te zien van het pand A 132 , dat samen met A 131 in de jaren dertig één pui had gekregen, zwart betegeld, met twee etalages.
Het pand A 133 bestond uit twee delen. Op de hoek woonde (oom) Bernard Sterenborg met zijn gezin. Ernaast rechts had hij een winkel voor borstels en manden. Zijn vader (opa van de schrijver) was borstel- en mandenmaker en later kapper en scheerbaas op deze plaats.
Foto: Oud Archief voormalige Gemeente Lichtenvoorde*

nog in een vleugel van de jongensschool gevestigd was. Een eind ervandaan stond links 'het patronaat'. Op de T-kruising ging links de Broekboomstraat naar de Rapenburgsestraat. Daar woonde links mijn klasgenoot Joost Klijberg, die in 1940 naar Tilburg verhuisd is. Op de rechterhoek van Patronaatsstraat en Broekboomstraat woonde ome Herman, vaders broer, alias 't pöterken'. Het parmantige zakenpand heeft hij laten bouwen kort na 1933, toen het nieuwe ziekenhuis in gebruik genomen was. Een eind verder in de Broekboomstraat was namelijk het oude ziekenhuis leeggekomen. Daarin vond ome Herman met zijn zaak een tijdelijk onderdak. Deze naar het zuiden lopende straat heette vroeger (vóór mijn tijd) 'Aaltensche binnenweg'. Het boekje 'Lichtenvoorde in oude ansichten' geeft op bladzijde 50 een foto uit die straat (uit 1906). Daarop zien we achter de kruitwagen 'Oolthuis Mientje' oftewel grootmoeder Sterenborg. Kennelijk is ze op weg naar het perceeltje bouwgrond dat ze aan de genoemde weg cultiveerde. In die omgeving kwam ikzelf maar zelden; ik had het idee dat het er gevaarlijk was; het was voor mij iets als het einde van de wereld. Daar in de buurt woonde ook Agelink, waarvan een jongen bij mij in de klas zat. Dan vond je er Stronten Toone, een fecaliënverzamelaar, die zich ervoor inspande dat wij naar de wc konden blijven gaan. Weer heel ver terug in de Broekboomstraat zien we rechts de Molendijk erin uitmonden. Vlak bij die hoek opende Jamin in de jaren dertig een filiaal, ik dacht in het huis van Lelivelt. Zoon Herman was mijn klasgenoot.

In de Molendijk herinner ik me nog (rechts) het buitenverblijf van ome Herman, wiens tante Marie (Sterenborg-te Welscher) daar graag vertoefde en tuinierde. Daarnaast liet Meekes, bedrijfsleider van de HBS, in de jaren dertig een huis bouwen. Zoon Herman was ook al mijn klasgenoot. Tussen Meekes en Straks zat er een knik in de Molendijk; wat langer geleden had daar vlakbij een molen gestaan. Op een terreintje ertegenover bouwden de Lelivelts hun woonwagens. Verder had je er aan de

*De Markt rond 1930 met de hoge bomen en de gietijzeren palen met stangen waaraan op marktdagen het vee werd vastgebonden. Op de achtergrond nabij de grote steen de muziekkoepeel.
Fotocollectie: G. Eppingbroek*

linkerkant alleen maar achteruitgangen van panden aan de Rapenburgsestraat. Rechts woonden naast Straks Jan en Mina Pillen in een nieuw huis. Pillen had zijn textielzaak aan de Markt overgedragen aan ene Voorhuis uit Zieuwent. Naast Pillen woonde diens broer Bernard, een schoenmaker met winkel. Weer op de Markt beland vinden we rechts nog huis en smederij van Tijdink en daarnaast de kruidenierszaak van Poelhuis: vier dames (Cato, Lieze, Anna en Miete) met hun broer Theodoor. Dat waren onze burenen: uiterst vriendelijke mensen (waarschijnlijk omdat ze zelf geen kinderen hadden): burenen waarvan je alleen maar plezier ondervond.

In de noordoosthoek van de Markt was nog een Korte Rapenburgsestraat, eveneens met woonhuizen en zakenpanden. Je had er bijvoorbeeld Ten Have (rechts), die op het gebied van reclame toonaangevend was. In een verticale lichtbak aan zijn pand viel van boven naar onderen te lezen: W. ten Have - loodgieter - electriciteit -, radio - email - glas - porselein - aardewerk. Dat ik het na vijfenzeventig jaar nog uit mijn hoofd weet, bewijst de deugdelijkheid van die reclame. Naast deze had je bakker Lueb. Daarvan herinner ik me dat ze mij een brood lieten dragen op twee uitgestrekte armen; in een handje kreeg ik dan ook nog een koekje. Dat was een ramp! Ik moest immers weer langs buurman Ten Have, en daar patrouilleerde een waakhond, niet zo groot maar wel waakzaam ... en agressief. Het omhooggehouden koekje zag hij als een uitnodiging, zodat hij mij begon te bespringen. Om het vege lijf te redden liet ik het koekje vallen. ...Nog steeds heb ik weinig met honden op. Deze straat mondde uit op de Varkensmarkt; daar was rechts bakker Bloemers; schuin daartegenover stond een bord dat ik altijd opvatte als 'doorgaan verkeerd'. In werkelijkheid ging het om 'Doorgaand verkeer'. Het zal wel verband gehouden hebben met mijn idee dat de Varkensmarkt achter doodliep. Aan het einde links zat Koksmid, een neef van vader dacht ik, met zijn smederij; rechts woonde de familie Te Poele, waarvan de dames vaders nichten waren; zoon Harrie was weer een van mijn klasgenoten. Kwam je achterom binnen, dan zag je er koeien staan. Heel aardige mensen!

In het verlengde van de Korte Rapenburgsestraat begon de R e n t e n i e r s t r a a t , waarin niet iedereen rentenierde. Links bakker Stottelaar, met zoon Theo als klasgenoot. Dan de protestantse kerk uit 1648, waartegenover boer Mellink; zijn vrouw was tante Diene (van vader). Verder in deze straat links slager Ravesloot: zoon Johan was klasgenoot, maar ook Antoon Kruij die daar vlakbij woonde. Deze straat kwam uit in de Dijkstraat. Ergens links was een bos. Daar stonden twee stenen zuilen met het opschrift 'HET HOF'. Ik ben er nooit gaan kijken wat zich er verderop afspeelde. c.q. afgespeeld had. Teruggaand over de Dijkstraat vinden we links de N i e u w e M a a t , die naar ik veronderstelde doodliep, evenals vlak bij huis het 'kleine weggeske' langs het ziekenhuis, waar vroeger de tuin van Jaartsveld lag. Het paadje liep tussen twee doornen heggen door; voorbij de pastorietuin lag dan veel huishoudelijk afval. Twee balkjes dienden als bruggetje over een slootje en dan kon je weer verder in niemandsland. Toch kon je terecht komen bij woningen; die mensen hadden vast een andere weg om thuis te komen.

Van de uitgestrektheid van Lichtenvoorde heb ik weinig ervaren. Richting H a r r e v e l d kwam je weleens tot de 'bulten'. Op de Z i e u w e n t s e w e g was Dankbaar het eindpunt, d.w.z. tante Leida, vaders zus, met een kruidenierszaak en veel neven en nichten, van wie Antoon mijn klasgenoot was. Soms mochten we op een woensdagmiddag weleens boodschappen doen naar Dankbaar. Voorbij het kerkhof ben ik eens geweest naar Orriëns: een van de boerendochters was in 1932 onze huishoudelijke hulp. Als ik me niet vergis, woonde bij hen ook mijn klasgenoot Hartog Riek.

Op de L i e v e l d e r w e g ben ik weleens gekomen tot voorbij de lederfabriek: een stenenleverancier voor het nieuwe ziekenhuis (zomer 1932) liet me tot daar meerijden, toen hij vlak bij ons zijn lading gelost had. De terugweg duurde te voet iets langer.

De V r a g e n d e r w e g heb ik meermalen per fiets afgelegd; vaders jongste zus, tante Anna, woonde in Winterswijk. Toen ik ongeveer elf was, heb ik leren fietsen. De spaarpotten van mijn oudste broer, van mij en van mijn oudste zus moesten eraan geloven om een tweedehands fiets, klein model aan te schaffen. Vervelend vond ik het altijd als mijn oudste broer ergens bij betrokken was: ik kwam dan moeilijk aan de beurt. In dit geval duurde dat niet zo lang. Al vlug na de aanschaf reed mijn broer in de Broekboomstraat op een zondagavond iets te hard, waardoor hij ten val kwam en met een gebroken been in het ziekenhuis (lekker dichtbij) belandde.

Nadat ik twee jaar op de b e w a a r s c h o l gezeten had, mocht ik in april 1929 naar de g r o t e s c h o l e; de eerste klas onder juffrouw Heisterman, de tweede onder juffrouw Tromp, de derde en vierde onder meester Tijssen, de vijfde en zesde onder meester Spaan. Met de leerstof had ik weinig problemen; ik zat gewoonlijk ergens vooraan en vond het best gezellig met zoveel jongens bij elkaar. Met de onderwijzers kon ik altijd goed overweg. Van meester Tijssen mocht ik onder de pauze weleens het bord schoonmaken (wat eigenlijk ongezond was). Meester Spaan was gewoon bij binnenkomst aan de poort zijn fiets aan een of andere jongen te geven om die op een bepaalde plaats neer te zetten. Eens stond ik te dichtbij: gelukkig kwam er al gauw assistentie, want ik kon zo'n fiets niet hanteren. Ik kon met iedereen overweg, hoewel ik geen vaste vrienden had; daarvoor had ik te weinig tijd.

Buiten schooltijd was er thuis altijd wat te doen. Afgezien daarvan was ik vanaf 25 april 1933 misdienaar op het nieuwe ziekenhuis naast ons. Ook was ik bij het parochiële jongenskoor, waarvoor op vaste tijden na school gerepeteerd moest worden. Op donderdagmorgen deed de pastoor (De Graaf) om 7 uur de mis in de kapel van het ziekenhuis. Incidenteel kwam er weleens een andere geestelijke de mis doen (bijv. Van Loon, Meekes, Jelgersma). Het vroege uur vormde voor mij geen bezwaar, omdat ik anders toch naar de mis van kwart voor zeven in de kerk ging. Dan had ik nog wat tijd thuis voordat de school begon.

Een prettige bijkomstigheid was dat we (neef Harrie en ik) na de mis in de keuken van het ziekenhuis mochten ontbijten. Overigens verkeerde ik in een uitzonderlijke positie. Als je namelijk in de kerk misdienaar was, kon je geen lid van het zangkoor zijn; ik had beide functies en kon dientengevolge tweemaal per jaar een reisje meemaken. Meestal was dat op een zomerdag naar Twente, Arnhem of iets dergelijks met een bus van Dusseldorp. Een keer zijn we naar Schiphol geweest; er stond een toestel, maar daar mochten wij niet in. Wel werd er een groepsfoto gemaakt vóór dat vliegtuig. Wat me het meest opviel, was dat zo'n wiel groter was dan ikzelf.

De kosteres van het ziekenhuis, zuster Canisia, een alleraardigst mens, bracht me eens in contact met

*“Voorbij het zusterklooster werd het trottoir plotseling gereduceerd tot 15 centimeter, langs de winkel van Dien Kruup (Manschot-Doppen). Het volgende pand, dat van dokter Besselink, hield er een pontificale entree op na, die voor passanten een hindernis vormde.” Het eerste pand is in 1984 gesloopt, het tweede al in de jaren zestig van de vorige eeuw, om plaats te maken voor het huidige Antoniusshove.
Foto: P. Keverkamp*

broeder Ciardus van het klooster Brakkenstein bij Nijmegen. Die zocht een gids om in het dorp en omgeving abonnees te werven voor een tijdschrift. Van school - ik zat in de vijfde - kreeg ik verlof, zodat ik kans kreeg om Lichtenvoorde uit te kammen. Gevolg van deze meerdaagse expeditie was dat ik voortaan maandelijks misschien wel honderd van die boekjes in de respectieve brievenbussen mocht deponeren.

Bij een andere ziekenhuiszuster - de naam is me ontschoten - stond ik ook in de belangstelling. Zij was bezorgd om mijn gezondheid. Tweemaal per jaar nam ze mij mee naar Winterswijk ter controle of ik misschien leed aan tbc. Theoretisch bestond die kans doordat nicht Wilhelmine, een dochter van buuroom Bernard, in 1930 aan die ziekte bezweken was, nadat zij een tijdlang in een draaibaar huisje in ons achtertuintje gelegen had. Haar moeder, oom Bernards eerste vrouw, was eerder ook het slachtoffer van die ziekte geworden. Wat mij betreft was het onderzoek steeds negatief; niettemin bleef ik ondermaats.

In 1935 deed ik mijn plechtige communie, op Passiezondag, 31 maart. Dat hield in dat ik na Pasen naar de zevende klas zou gaan, een uitloopertrimester omdat vervolgonderwijs het schooljaar op 1 september liet aanvangen. Ik kan me nog herinneren dat die zevende klas in handen was van het hoofd, meester Koperberg. Vaak heb ik hem niet gezien, want al kort na de paasvakantie stortte ik in. Misschien een gevolg van de drukte rond de plechtige communie, gevolgd door de vakantie, waarin thuis de grote schoonmaak op het programma stond. De ziekenzuster die zich steeds zorgen om mij gemaakt had, bezocht me elke dag zolang ik in bed moest blijven. Later mocht ik wel wat wandelen (met mijn jongste zusje in een wagentje). Begin juli diende zich een oplossing aan: omoe, moeders moeder, was in pension in het zusterklooster in Reusel (Noord-Brabant). Ik mocht bij haar logeren. Daar vierde ik ook mijn twaalfde verjaardag. Toen een Tilburgse nicht van moeder daar eens op bezoek was, stelde die voor dat ik met haar mee zou gaan. Dat gebeurde: de hele maand augustus heb

ik in Tilburg doorgebracht. Zondag 1 september (1935) ben ik naar Lichtenvoorde teruggebracht; daags daarna kon ik naar de mulo, nog steeds ondermaats. Daaraan wilde zuster Canisia een einde maken. ik moest elke zondag op het ziekenhuis komen om gewogen te worden; kwam ik aan, dan gaf ze mij iets in de spaarpot. Eindelijk, half oktober haalde ik de v i j f t i g p o n d! De plannen om mij als twaalfjarige naar een seminarie te sturen waren op de lange baan geschoven. Pas in 1937 - na twee jaar mulo - mocht ik met een bewijs van goede gezondheid van dokter Hardy, in Tilburg aantreden bij de fathers van Mill Hill, een Engelse congregatie. Na nogal wat heimwee in het begin had ik het best naar mijn zin en fysiek had ik baat bij het strakke regiem: half zes opstaan (zondags uitslapen tot half zeven), half negen naar bed, geen beleg op het brood, enz. Na twee jaar wist men zeker dat ik niet geschikt was voor het gestelde doel: ik was te kritisch, en hoefde na de vakantie in 1939 niet meer terug te komen. Omdat bruin het eigenlijk toch al niet kon trekken, vond mijn vader het tijd dat ik iets ging verdienen. Per 1 augustus mocht ik aantreden als jongste bediende op het kantoor van de schoenfabriek van onze naamgenoot: HBS. Onder supervisie van Pieter Hoekstra kwam ik te zitten aan een dubbel bureau tegenover... Toos Wildenburg (van de foto). Het salaris bedroeg vier gulden per week. Bij het vullen van de wekelijkse loonzakjes merkte ik al gauw dat een eveneens zestienjarige 'vakman' in de fabriek met negen cent per uur de f 4,32 haalde. Het werk beviel me wel. Vier jaar tevoren had ik in Tilburg leren typen (boekenlijsten voor een parochiebibliotheek); ik moest wel een fiets meebrengen, want boodschappen doen hoorde bij mijn taak, zoals 's morgens voor kantoor naar het postkantoor en na kantoortijd opnieuw. Toen er in de winter 39/40 sneeuw lag, deed mijn dynamo het niet zo best. In het donker werd ik plotseling gesommeerd af te stappen: het was de burgemeester (Van der Laar) zelf die mij een reprimande gaf. Ik was te verlegen om te vragen of dit voorval voor de gemeente aanleiding kon zijn om voortaan de rijwegen sneeuwvrij te maken. Overigens was die Nieuwe Maat niet ideaal voor fietsers. Die was geasfalteerd en met fijn grind bestrooid. Kwamen er deuken in, dan repareerde men (= HBS) die provisorisch; het was een doodlopende weg. Ook werd de as uit de oven (van de stoomschoenenfabriek) kwistig op de weg gestrooid. In die ovens werd ook het fabrieksvuil verbrand, waartussen gemakkelijk mislukte spijkertjes zaten van bepaalde machines. Gevolg: nogal eens een lekke band.

Op 10 mei 1940 was er op kantoor sprake van enige paniek. Zo liet de baas alle Engelstalige vaktijdschriften in de oven gooien. Sinds de mobilisatie van 1939 draaide de fabriek op volle toeren door legerorders. Omdat het ministerie voor zijn soldaten uitsluitend schoeisel van de beste kwaliteit kocht, kwam men o.a. bij HBS terecht. Stellig hebben de Duitsers meteen bereidheid getoond het bestelde en nog veel meer af te nemen. Voor mij was deze loopbaan van korte duur. In juli 1940 gingen we verhuizen naar Tilburg, waar mijn moeder vandaan kwam, mijn vader vóór zijn huwelijk enkele jaren gewerkt had en ikzelf twee jaar gestudeerd had. De overtocht verliep gezien de oorlogsomstandigheden toch nog voorspoedig. Er kwam een einde aan zeventien (eigenlijk vijftien) jaar Lichtenvoorde.

Herenhuis gesloopt

door Frits van Lochem

In luttele dagen werd begin juli jl. korte metten gemaakt met het eens zo statige herenhuis aan de Korte Rapenburgsestraat nr. 5. Net voor 1 juli had Gerard Engelbarts zijn detailhandel in huishoudelijke apparaten, radio/tv en witgoed overgeplaatst naar het pand Rentenierstraat 5 en kort na het weekend verscheen de sloper al ten tonele.

Op het moment dat wij dit schrijven is net kort archeologisch onderzoek op het vrijgekomen terrein verricht. Volgens Godfried Nijs heeft de gemeente op advies van de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde dat archeologisch onderzoek laten uitvoeren, omdat op die plek de oude nederzittingsgracht te vinden moet zijn. Godfried Nijs zal in een apart artikel in een volgend periodiek nader ingaan op dit archeologisch onderzoek.

Het bouwen op de voormalige gracht is er zeker mede oorzaak van dat de bouwkundige staat van het pand niet geweldig was, althans voor zover het de fundering en het muurwerk betrof. Wellicht is dat mede de reden geweest om het pand ooit wit te verven; dan worden gedichte scheuren en uitstukwerk immers gecamoufleerd.

Het pand is gebouwd in 1917 door Harmanus Hendrikus Bernardus Sterenburg, bijgenaamd Batten, geboren 9 augustus 1865. Reeds voor 1917 exploiteerde Sterenburg op deze plek een winkel met een breed scala aan artikelen. In 1916 ging hij een vennootschap aan met Gerrit Willem Ligterink uit Barlo, geboren 25 oktober 1878, voor industriële klompenfabricage onder de naam Firma Ligterink & Sterenburg Electriche klompenfabriek. In periodiek nr. 39 d.d. mei 1999 is een artikel gewijd aan Ambachtelijke en industriële houtbewerking en daarin is deze

Een foto uit de jaren zestig. Rechts het perceel waar eens het poorthuis en het eerste gemeentehuis stond. In het midden het pand waarvan sprake. Het huis wordt nog bewoond door de familie De Leeuw. Geheel links slagerij Rosendaal.

Fotocollectie: Vereniging voor Oudheidkunde

*Het in de loop der jaren tot winkel verbouwde herenhuis voorjaar 2007.
De 'verbouwingsopruiming' voorafgaand aan de sloop is al in volle gang .
Foto: Henk Hanselman*

klompenfabriek ook uitgebreid beschreven. Al snel na de start ging het voor de wind. Twee jaar na de oprichting telde het bedrijf maar liefst drieëntwintig werknemers.

In 1932 trad Sterenborg uit de firma vanwege zijn leeftijd en in 1935 overleed hij. Zijn weduwe vertrok daarna weer naar haar eerdere woonplaats Utrecht. Zij was de vijfde echtgenote van H.H.B. Sterenborg, die vier echtgenoten had overleefd.

In 1935 betrok B. Manschot het huis met zijn dochter Johanna. (B. Manschot was de vader van bakker Manschot en dus de grootvader van Jan Manschot de muzikant.)

De andere dochter van B. Manschot, Marietje, trouwde met H. Gilsing en dit echtpaar trok ook bij het grote huis in. H. Gilsing verhuisde circa 1962 naar de Middachtenstraat.

Van 1962 tot medio 1975 heeft Joop de Leeuw met zijn gezin het statige pand bewoond. Hij was de laatste bewoner, die het gehele huis als woonhuis in gebruik had. Daarna heeft het enige tijd leeggestaan, maar in 1976 kocht schilder Theo Elferink het pand en die liet het verbouwen tot winkel/woonhuis met werkplaats. De grote woonkamer beneden werd winkel in verf en decoratieartikelen en schildersgerei, daarachter was een magazijn. Het woongedeelte was toen hoofdzakelijk boven. Bij de verbouwing bleken de voor- en achtermuur flink uit het lood te staan. Ongetwijfeld een gevolg van het bouwen op de oude gracht. Met trekankers werden de voor- en achtermuur maar met elkaar verbonden om verder wijken van de muren te voorkomen. De ruime hal en keuken beneden bleven wel intact. De zaak droeg de naam 'De Varfmölle' en in een vitrine boven de ingang van de winkel werd ook een echte antieke varfmölle geplaatst. De grote tuin achter werd wel kleiner, omdat de gemeente grond nodig had voor de herinrichting van de Bleekwal.

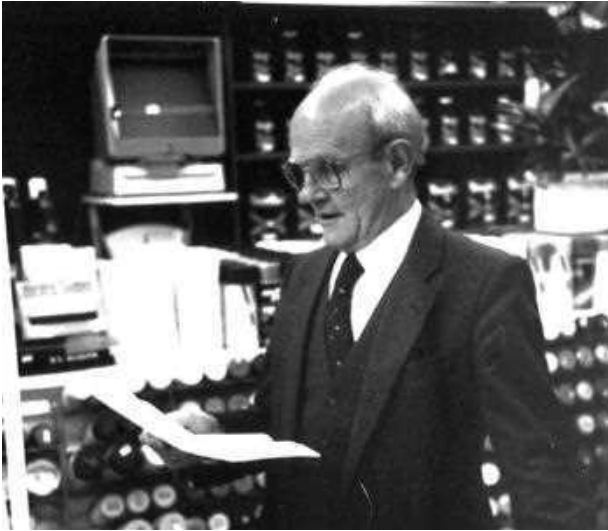
Elferink is in 1989 met de zaak gestopt en heeft het pand verkocht aan Gerard Engelbarts die er zijn zaak in huishoudelijke apparaten, radio, tv. en witgoed vestigde en met zijn gezin ook boven ging wonen. Hij heeft de winkel in 1995 verbouwd en uitgebreid. De oprit werd geheel bij het pand getrokken en de gehele benedenverdieping werd winkel met daarachter een magazijn/werkplaats. Toen circa twee jaar geleden het grondwerk ten behoeve van het naastgelegen complex Het Roosendael werd gebouwd ontstond schade aan het pand als gevolg van die werkzaamheden. Gaandeweg werden plannen gemaakt voor sloop en nieuwbouw en sedert 1 juli jl. is de zaak tijdelijk verplaatst zoals in de eerste alinea van dit artikel is vermeld. Het lot van het huis was daarmee bezegeld.

Een foto, vermoedelijk uit 1975, toont het pand nog als herenhuis. Aan de voorgevel hangt een feestverlichtingsarmatuur van 'Het Koopcentrum', de winkeliersvereniging van de Korte Rapenburgsestraat, Varkensmarkt en Rentenierstraat. Foto: C. Pieters, collectie Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde

Vanaf de Markt is er straks aan de linkerkant van de Korte Rapenburgsestraat geen gebouw meer van voor 1960. Foto: Henk Hanselman

*Theo Elferink tijdens de opening van 'de Varfmölle' in 1976.
Fotocollectie: familie Elferink*

*Het zijaanzicht van het pand, gezien vanaf de plaats waar eens het poorthuis en eerste gemeentehuis stond, en waar nu de sportzaak van Han ter Woerds Sport staat.
Fotocollectie: familie Elferink*

*De achterkant van de zaak van Engelbarts, gezien vanaf de Bleekwal.
Foto: Henk Hanselman*

Garage Knippenborg; eens een bekend Lichtenvoords bedrijf

Door Frits van Lochem

Foto van de 100ste verjaardag; 29 april 2007.

Van links naar rechts: dhr. en mevr. Kolkman uit Zieuwent, de 100-jarige heer Knippenborg en mevr. van Rooden uit Hillegom.

De foto's zijn uit de collectie van mevr. van Rooden.

Bertus Knippenborg bereikte op 29 april jl. de gezegende leeftijd van 100 jaar en dat werd eerst in Antoniushove op gepaste wijze gevierd en vervolgens bij Restaurant de Leeuw voortgezet. Zijn gezondheid ging echter snel achteruit en ruim anderhalve maand daarna, op 16 juni jl., was zijn kaarsje helemaal opgebrand en overleed hij. Hij was vanaf zijn geboorte in 1907 Lichtenvoordenaar en had gedurende vele tientallen jaren een markant bedrijf aan de Varsseveldseweg 22, waar nu De Hypotheekshop is gevestigd .

Zoals vroeger wel meer voorkwam was het oorspronkelijk een zeer breed georiënteerd bedrijf: een garagebedrijf voor alles wat wielen had en een winkel met de meest uiteenlopende - technische - artikelen voor huis en bedrijf. Naaimachines, lampen en allerlei apparaten zoals wasmachines, het was er allemaal te koop.

Na de oorlogsperiode '40-'45 specialiseerde Knippenborg zijn bedrijf geleidelijk tot garage- annex taxibedrijf. De naaimachines en huishoudelijke apparaten verdwenen, heel wat later gevolgd door de rijwielen. Een maand na de bevrijding in 1945 had Knippenborg drie werknemers: Antoon Abbink, Jan Roemaat en Johan Wamelink. Laatstgenoemde was toen net 17 jaar. Johan Wamelink werd al uitgenodigd om bij hem te komen werken toen die eind 1944 met Knippenborg bij Spork in de Duitse grensstreek op last van de Duitsers te werk werd gesteld en daar fietsen moest repareren. Knippenborg had namelijk al snel in de gaten dat Johan Wamelink de handen niet verkeerd had staan.

Bertus was muzikaal en bespeelde diverse koperen blaasinstrumenten. Op deze foto uit 1929 staat hij tweede van links met schuiftrombone. De muzikantengroep was samengesteld uit leden van de harmonie St.-Caecilia en speelde bij gelegenheid van het bal champêtre.

Het taxibedrijf groeide, terwijl ook ziekenvervoer werd verzorgd. Aanvankelijk gebeurde dit door middel van een brancard die in een grote Chevrolet in de kofferbak geschoven kon worden en die doorliep tot in het interieur van de wagen, waaruit dan een deel van de achterbank was verwijderd. Die Chevrolet was een normale limousine die zo snel omgebouwd kon worden voor het ziekenvervoer.

In een later stadium werd voor het ziekenvervoer een VW-personebusje gebruikt, waarin dan een uitneembare brancardslede werd gemonteerd, nadat er een deel van de stoelen was uitgehaald. De wagen kon dus ook voor het gewone personenvervoer ingezet blijven worden. In 1958 had Knippenborg vier werknemers in dienst.

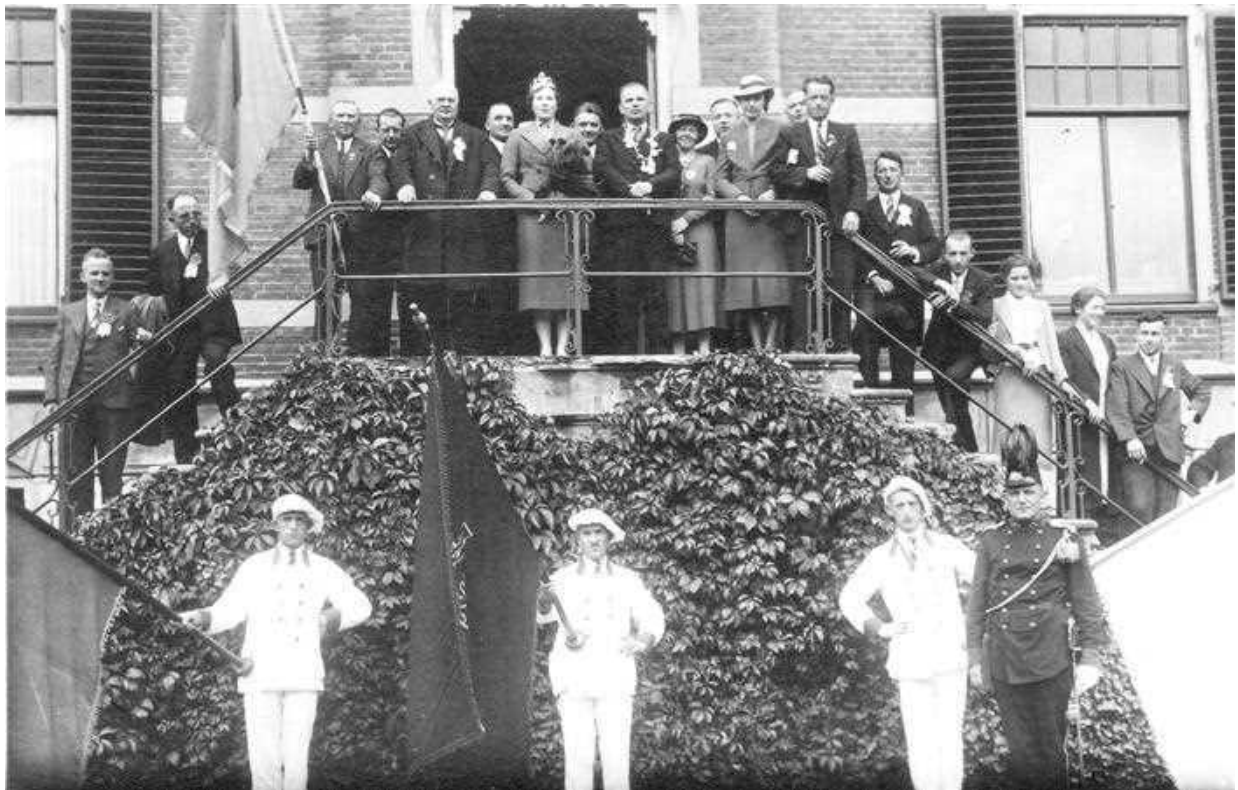
In 1962 kreeg Lichtenvoorde zijn eerste echte ambulance. Hiervoor werd met grote inzet van de EHBO een geldwervingsactie onder de bevolking van Lichtenvoorde op touw gezet. Er werd een aparte Stichting voor in het leven geroepen. De wagen werd in nauwe samenwerking met het Bonifatiusziekenhuis ingezet. Jan Nijenhuis, tot dan werkzaam bij Knippenborg, werd de eerste chauffeur van de nieuwe ambulance.

Bekende verschijning bij trouwpartijen en andere plechtigheden in Lichtenvoorde rond 1955/1960 waren de mooie, glimmende zwarte Chevrolets van Knippenborg.

Ook de verhuur van VW-personebusjes was in die tijd een belangrijke activiteit. Behalve dat alles had Knippenborg ook veel vrachtauto's in onderhoud, onder andere van de ABTB, diverse eierhandelaren, zoals Pondes, Pothof en Schroër, alsmede transporteur Fa. G.J. Roemaat. Een aantal jaren heeft Knippenborg ook nog het dealerschap van het Britse merk Austin/Morris gevoerd.

Op 23 januari 1936 trad Bertus in het huwelijk met de uit Hemden bij Bocholt afkomstige Catharien Schaffeld, geboren 13 december 1909.

*Op de kermis van 1938 wist Bertus de vogel naar beneden te halen en werd hij schutterskoning en zijn vrouw koningin. Hier de huldiging van het koningspaar op het bordes van het gemeentehuis.
Fotocollectie: mevr. van Rooden.*

In 1962 werd het naastgelegen pand van B.J. Boschker aangekocht en gesloopt en ook de eigen garage werd gesloopt, waarna een nieuwe garage verrees met een front van maar liefst vier inrijdeuren breed met dito voorterrein. De afgebroken garage had maar één inrijdeur met oprijlaan aan de voorkant. Dat betekende dus dagelijks ‘rangeren’ om alle voertuigen erin of eruit te krijgen. Wel had Knippenborg achter de garage flink wat ruimte.

Bij gebrek aan een opvolger heeft Bertus zijn bedrijf met de woning in 1970 verkocht aan Vincent Vos en Bennie Meekes. Bertus Knippenborg (toen 63) en zijn vrouw verhuisden naar een seniorenwoning. Een grote verandering voor beiden.

Vincent Vos en Bennie Meekes, die samen het Autobedrijf Vos-Meekes BV hebben opgericht, startten aanvankelijk met een soort sub-dealerschap van Ford. Later voerden ze het dealerschap van Saab met daarna ernaast een aantal jaren dat van Subaru. Ook hier waren geen opvolgers voor het bedrijf. In 1999 trad Bennie Meekes terug. Vincent Vos heeft het bedrijf onder de naam Autobedrijf Vos BV nog voortgezet tot 2004.

De garage is spoedig daarna gesloopt en op het vrijkomende terrein zijn een aantal kleine woningen gebouwd. De oude woning uit de jaren dertig is grotendeels in de oude staat gerestaureerd en heeft qua wooncomfort een flinke update gehad.

Het echtpaar Knippenborg had geen kinderen. Ze hebben in de jaren vijftig Ben, geboren op 22 oktober 1954, op jonge leeftijd als zoon geadopteerd. Ben Knippenborg was licht lichamelijk gehandicapt. Hij overleed plotseling op 28 september 1996 op 41-jarige leeftijd.

Bertus Knippenborg en zijn echtgenote Catharien verhuisden in 1989 naar Woon- en Zorgcentrum Antoniushove, waar Catharien na een verblijf van circa een half jaar al overleed. Bertus mocht zoals

*De eerste echte ambulance uit 1962.
Fotocollectie:
G. Eppingbroek*

gemeld afgelopen voorjaar zijn eeuwfeest vieren. Aangezien er geen ‘naaste familie’ meer was, vierde hij dat met Annemiek van Rooden uit Hillegom, een dochter van een evacu e, die met zijn gezin in de oorlog bij Knippenborg onderdak vond. Zij heeft altijd contact gehouden met de Knippenborgs. Ook de heer en mevrouw Kolkman uit Zieuwent hadden een plek aan de feestdis. Zij hebben vanuit de vrijwillige mantelzorg *De Helpende Hand* het echtpaar en later alleen Bertus regelmatig bijgestaan. Met de dood van Bertus Knippenborg is weer eens een stukje historisch Lichtenvoords zakenleven definitief ten einde gekomen.

*Verbouwing en uitbreiding van de garage in 1962; het grondwerk werd in die tijd door Dusseldorp nog met een dragline uitgevoerd. Op de voorgrond in werkjas Bertus Knippenborg.
Fotocollectie: mevr. van Rooden.*

*De nieuwe garage in 1962.
Fotocollectie: mevr. van Rooden.*

*In 2005 is de garage gesloopt en zijn op het vrijkomende terrein kleine woningen gebouwd. Het vroegere woonhuis en winkel uit de jaren dertig werden in oude staat hersteld.
Fotocollectie: Frits van Lochem*

FERD. BANNING & ZONEN - GROENLO
 ELECTRICISCHE DRUKKERIJ - BOEKBINDERIJ - BOEKHANDEL
 TELEFOON No. 3525 - VERREKENING No. 35525 - TEL.-ADRES BANNINGZONEN, GROENLO

GROENLO Juli 1935

NOTA voor den Heer *E. M. Knippenborg*
Lichtenvoorde

	35	ZEGEL I	10
		4 % OMZETBELASTING	43
Mai 11	200 4 ^e nota's		} 875
	200 0 ^e		
	200 briefkaarten		
	200 coverden		
Juni 20	100 circulaire's (0:2)		294
	<i>Incassof</i>		1122
			20
			11.42

Volstaan

E. M. Knippenborg

dan 13/7/35

TECH. CENT.

LICHTENVOORDE

18166

N.V. Union Rijnwielfabriek
 Deventer

TELEFOON INTERO DEN MULST No. 309
 TELEGRAM-ADRES: UNION GEDROUWART
 GROOTHANDEL IN RIJWIEL-ONDERDELEN
 HANDEL IN RIJWIELMACHINES

BANKEN IN TRAVENSCHE BANK
 HOOY-CHEQUE EN GEDROUWARTEN
 WED. HANDEL IN WAGMACHINES
 NIEUW- en OUD-RIJWIELS

DEN MULST den Dinsdag 9 October 1935

REKENING van Heer *E. M. Knippenborg*,
 Varenveldchenweg,
 Lichtenvoorde, Gld.

CONDITIE: 1 maand

Onderstaande goederen verzonden per spoor franco

1	Union model Moest 3 Heren No. 1427A7	fl. 51,50
	Extra voor verchroomde uitvoering oek stuur	fl. -3,-
		fl. 54,50
	25% *	13,62
		fl. 40,88
	Vervoerkosten 1 x	fl. -10,-
		fl. 40,98

De rekening op programmeering No. 20244 binnen 8 dagen na datumdatum 1/11/35 terug te zenden binnen 8 dagen

Een rekening van de Union Rijnwielfabrieken uit 1935; een herenfiets met verchroomd stuur kostte in die tijd fl. 54,50, of ongeveer €25,70. Opmerkelijk zijn ook de verzendkosten, namelijk 10 cent.

De start van het bedrijf is waarschijnlijk in 1935 geweest, want in mei van dat jaar liet Knippenborg bij de Drukkerij van Ferdinand Banning & Zonen in Groenlo 200 stuks briefpapier en nota's drukken en in juni nog eens 100 circulaire's. Het drukwerk kostte hem fl. 11,42, omgerekend in euro's is dat € 5,39.

Collectie: Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde, fotobewerking: Henk Hanselman

In april 1935 leverde het Lichtenvoordse bedrijf Diesel Oil Company (D.O.C.) van Westerman en Hartwich een emmer cardanolie aan Knippenborg. Cardanolie werd in de garage gebruikt bij het onderhoud van auto's. Het blijkt dus dat het bedrijf vanaf het begin garagewerkzaamheden heeft verricht. Het bedrijf D.O.C. is overigens nog steeds in Lichtenvoorde gevestigd.

DIESEL OIL COMPANY N.V.
 GEVESTIGD TE LICHTENVOORDE
 DIRECTIE: F. J. HARTWICH
 & J. WESTERMAN & Co. (LICHTENVOORDE - TEL. 51)
 SOEBENBOEC - TEL. 15

234 LICHTENVOORDE, 24 April 1935

Den Heer *E. M. Knippenborg*
 Autogarage

LICHTENVOORDE

Voor een D.O.C. verkoop en nummer des

Aantal	Naam	Inhoud	Gwaite K.G.		Prijs per 100 K.G.	Totaal
			Buis	Tonn		
1	emmer	Cardan-Oil		30	40,-	4,-
				1 emmer	*	0,50
						4,50

104765

Deze rekening dient alleen ter informatie en kan niet worden gebruikt voor andere doeleinden.

Vragender, Donatusbedevaartplaats

door Hennie ter Bocht

Vragender is enige tijd een Donatusbedevaartplaats geweest. Op de tweede en de derde zondag van juli werd dit jaarlijks plechtig gevierd. Vanaf 1876 ontwikkelde zich er de verering voor Donatus als beschermer tegen de gevolgen van donder en bliksem. De devotie tot Donatus werd namelijk door franciscanen geïnstigeerd en had een regionaal karakter. De verklaring van de Donatusverering ligt voor een groot gedeelte in het agrarische karakter van Vragender: oogsten en huizen konden door noodweer verwoest worden. Op 29 januari 1878 werd door de aartsbisschop van Utrecht de 'Vereniging of broederschap ter ere van de H. Donatus' te Vragender opgericht. De broederschap legde weinig verplichtingen op: bij inschrijving verklaarde men de H. Donatus tot patroon te nemen en men beloofde naar zijn voorbeeld te zullen leven en erop te vertrouwen door zijn voorspraak gevrijwaard te blijven van een onvoorziene dood en van de gevolgen van donder en bliksem, hagel en storm.

Voor- en achterzijde van de Donatusmedaille. De medailles zijn van aluminium. Ook hier is Donatus afgebeeld als Romeins legionair met bliksemschicht en palmtak. Collectie: H. ter Bocht

Men ontving samen met het bewijs van inschrijving een aluminium medaille, waarvan de voorzijde de afbeelding van Donatus toont die als Romeins legionair met de punt van zijn wijsvinger de bliksem op afstand houdt. Zijn beeldenaar is omrand met de tekst: H. Donatus bid voor ons. Op de keerzijde van de medaille is gegraveerd: 'Broederschap van den H. Donatus'.

Bij rescript (beschikking) van 29 januari 1878 verleende paus Pius IX een volle aflat aan alle gelovigen die na ingeschreven te zijn in de broederschap, gedurende het octaaf (tijdperk van acht dagen) van de H. Donatus vanaf de tweede zondag in juli, te biecht gingen, communiceerden en volgens de intentie van de paus in de kerk van Vragender hun gebed verrichtten.

Rechts achter in onze kerk bevindt zich, op een speciaal daartoe vervaardigde donkermarmeren console het beeld van de H. Donatus. Het is een kleine aan Donatus toegewijde kapel, met twee gebrandschilderde ramen, respectievelijk voorstellende het hert dat zich aan de bron des levens laaft en Antonius, die voor de vissen preekt.

Het licht geverniste eikenhouten beeld van Donatus meet 1.50 meter en is vermoedelijk afkomstig uit het atelier van J.H. Smits te Cuyk. Donatus is weergegeven als een legionair van het Romeinse leger, met snor en baard. In zijn linkerhand draagt hij een schild met daarop afgebeeld de bliksem, in zijn rechterhand houdt hij de palmtak, het symbool van zijn eindoverwinning in het martelaarschap. In de kluis van de pastorie bevindt zich een ronde reliekhouder met een botsplinter van Donatus. De bedevaart kende in de jaren dertig van de 20ste eeuw een hoogtepunt en had een regionaal karakter.

*Het Donatusbeeld van de kerk in Vragender. Donatus wordt hier op traditionele wijze uitgebeeld als Romeins soldaat met bliksemschicht op het schild en palmtak in de hand.
Foto: Henk Hanselman*

Levensbeschrijving van de H. Donatus

In het midden van de tweede eeuw werd de H. Donatus te Rome geboren. Zijn vader, Faustus genaamd, een voornaam edelman uit Rome, was opperveldheer van de Romeinse legers. Zijn moeder, Flamina, kwam uit de familie Lamia. De familie leefde volgens de wet van de natuur. Donatus was de enige erfgenaam van een der machtigste en voornaamste huizen van Italië, de opvoeding was daar ook naar. Donatus, een goedwillig figuur en zeer gehoorzaam aan de wil van zijn ouders, stelde ook van zijn kant alles in het werk om gebruik te maken van de geboden kans om veel te studeren. Flaminia, de deugdzaam moeder van Donatus, was niet alleen bezorgd om zijn studie, maar nog meer om zijn deugdzaamheid en zijn godvruchtige leven.

Donatus gaat in de krijgsveld

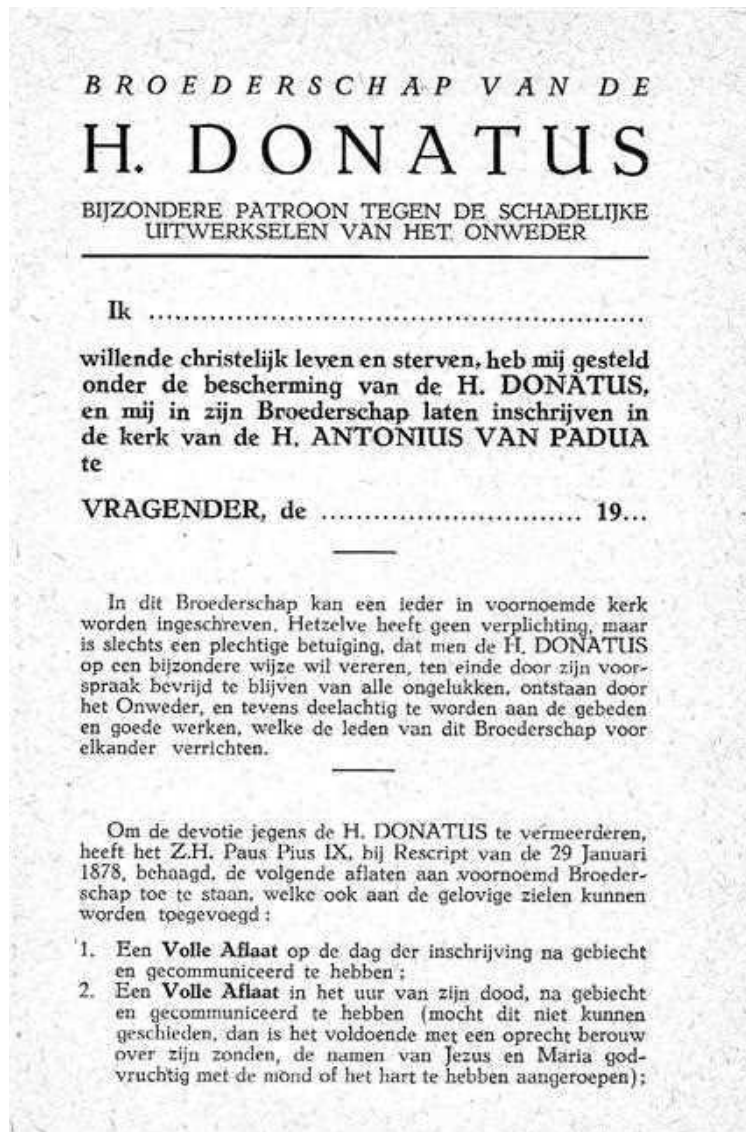
Donatus, nog jong, had het ongeluk zijn vader te verliezen. Donatus, nog maar zestien jaar, werd door keizer Marcus Aurelius in de krijgsveld genomen. Hij kwam bij het Militijnsche legioen, bestaande uit zesduizend man, meestal christensoldaten. Donatus gedroeg zich in het leger met een zodanige voorzichtigheid en moed, dat hij weldra tot hoofdofficier van dit Militijnsche legioen bevorderd werd. Hij was zeer getrouw en alles wat de krijgsveld van hem vergde, kwam hij stipt na. Daarbij vergat hij nimmer zijn God te dienen; hoe godvrezender een krijgsman is, des te beter soldaat zal hij zijn.

Miraculeuze overwinning, door Donatus verkregen

Toen de keizer in oorlog was met de Sarmaten en andere volken van Germanië, gebeurde het dat de Romeinen tussen de bergen in een dorre landstreek door het vijandelijke leger werden ingesloten. Bovendien werden ze zodanig door honger en dorst overvallen, dat zij geen andere uitvlucht meer zagen dan zich aan de genade van de vijanden over te geven. In deze nood ontbood de keizer Donatus bij zich en zei hem: 'Ga met uw christensoldaten en bid en verzoek uw God, dat Hij ons in deze noodsituatie helpt'. Wij hebben reeds onze God aangeroepen en kunnen niets verkrijgen. Misschien wil hij ons verhoren, als Uwe Majesteit zelf tot Hem zijn toevlucht neemt en erkent, dat onze God een levende, almachtige en oneindige barmhartige God is. Donatus ging naar de soldaten en sprak: "Laat ons tot God bidden, dat Hij ons in deze nood te hulp komt". Nauwelijks had Donatus met zijn christensoldaten zijn gebed uitgesproken, of de lucht, die van te voren klaar en helder was, werd met dikke wolken overtrokken. Een zoete regen viel over het leger van de Romeinen, waardoor zij zich in de hitte konden verkoelen en hun dorst lessen. In diezelfde tijd ontstond er boven het leger van de vijanden een verschrikkelijk zwaar onweer met hagel, donder en bliksem. Velen van hen werden blind, anderen werden doodgeslagen en de overigen zodanig door de schrik bevangen, dat ze in de wanorde op de vlucht sloegen en hun legerplaats en bagage aan de Romeinen overlieten.

Dankbaar

Toen Donatus zag op welke wonderbare wijze zijn gebed was verhoord, sloeg hij zijn ogen ten hemel, stortte tranen van blijdschap, loofde, dankte en zegende de goedheid van God en schonk uit dankbaarheid zijn ziel en zijn lichaam als een offerande aan de allerhoogste. Hij beloofde alle dagen van zijn leven de maagdelijke zuiverheid onbevlekt te bewaren. De keizer Marcus Aurelius erkende, dat hij en geheel het Romeinse rijk door Donatus en het christelijk legioen van een onvermijdelijke ondergang bevrijd waren. Hij toonde van tijd tot tijd zijn genegenheid voor de christenen. De keizer was voornemens Donatus tot zijn opvolger te benoemen. Hij liet Donatus naar Rome komen en gaf hem het opperbevel over de Pretoriaanse lijfwacht. Uit hoofde van zijn functie was Donatus de meeste tijd in Rome aan het hof. De keizer, die geen kinderen had, liet zijn oog vallen op Donatus, om hem tot zijn opvolger te benoemen. Daarom wilde hij hem zijn nicht Alexandria ten huwelijk geven. Hij maakte zijn plan aan Donatus bekend met de vaste overtuiging dat Donatus zijn voorstel met vreugde zou aannemen, maar het tegendeel was waar. Donatus dacht aan zijn gelofte aan God en zo eerbiedig als mogelijk is, sloeg hij het gunstige aanbod van de keizer af. De keizer, over deze weigering van Donatus verwonderd, ontbood zijn nicht Alexandria en vroeg haar of zij het hart van Donatus voor zich kon winnen. Alexandria, vol liefde voor Donatus, bedacht nu alle middelen, om zijn hart te winnen. Donatus moest uit hoofde van zijn functie dikwijls aan het hof verschijnen en zo kreeg zij telkens de gelegenheid om hem te zien en te spreken en hem alle blijken van achting en vriendschap te tonen. Ze had al haar charme in de strijd geworpen, maar zag dat al haar pogingen om Donatus te winnen tot nog toe vruchteloos waren geweest.

*Bewijs van inschrijving bij de
'Broederschap van de H. Donatus'.
In Vragender werd geen
ledenregister bijgehouden zoals dat
op plaatsen in Brabant wel het geval
was.
Collectie: H ter Bocht*

*De donatusrelikwie is bevestigd op een stukje brokaatstof in een geelkoperen doosje met doorzichtig deksel. De diameter van het doosje is ongeveer twee en een halve centimeter. Onder de relikwie de tekst: Ex Os : S. Donati, M. (Latijn voor: Uit de botten van de Heilige Donatus martelaar). De relikwie is aan de achterzijde vastgemaakt met een lakzegel waarin het wapen van een bisschop. Op het zegel de wapenspreuk: 'LABORAS NON HONORIS'.
Foto: Henk Hanselman*

Alexandria legt eindelijk alle beschaamdheid af

Alexandria, een verleidelijke, welgevormde jonge vrouw, legde uiteindelijk alle beschaamdheid af en probeerde hem, met alle middelen die ze 'in huis' had, te verleiden. Het was een geweldige bekoring voor de jonge Donatus, maar hij overwon zichzelf en liet zich door haar bekoorlijkheden niet verleiden.

Alexandria, in plaats van zich over de deugd en standvastigheid van Donatus te verwonderen, beschuldigde hem ervan versmader der goden te zijn, vijand van het rijk en iemand die weigert voor de welvaart van de keizer en zijn rijk te bidden.

De marteldood van de H. Donatus

Alexandria weet de keizer over te halen om Donatus, ondanks diens grote verdiensten, aan de heidense rechters over te leveren. Deze onrechtvaardige rechters, door Alexandria opgehitst, verwezen Donatus weldra, om onthoofd te worden. De boosaardigheid van Alexandria was hierbij zo groot dat zij dit vonnis in haar eigen paleis liet voltrekken om het genoeg te hebben met eigen ogen het onschuldige bloed te zien vloeien. Donatus is op deze wijze een martelaar van de zuiverheid geworden en als zodanig moet hij vereerd worden.

Waarom de H. Donatus de beschermer werd tegen onweer

En zekere Antonio Bosio deed veel voor het verzamelen van oud-christelijk materiaal. Maar nadat deze in 1629 overleden was, werden de onderzoekingen eerder plunderingen. Het werd een rage om relikwieën uit de vernielde graven te halen, die over de hele wereld verspreid raakten. Enkele jezuïeten werkten hier ijverig aan mee. Zo kreeg pater Balthazar Ballorus van kardinaal Martius Ginetti, vicaris-generaal van Rome, in 1649 de relikwieën van een mannelijke heilige, Donatus. Op de cederhouten kist waarin de relikwieën waren gesloten, stond het opschrift 'Sancti Donati Martyris'. Het kistje bevatte het hoofd met vijf hele en een halve tand, zes of zeven grote en veel kleinere beenderen en wat as, verder een graflampje, een gebroken flesje met bloedsporen, drie grote ijzeren ringen en een voorwerp waarvan de bedoeling niet duidelijk was. Verder waren er ook de documenten waarin de echtheid werd bevestigd. In die jaren waren de jezuïeten bezig met de bouw van een nieuw college in Munstereifel bij Bonn.

Hiervoor werden de relikwieën van de H. Donatus bestemd. Een zekere broeder Jacobus Hannot werd belast met de overbrenging naar Duitsland. Op 30 juni 1652 kwam hij in Munstereifel aan. De relikwieën werden in de parochiekerk van Wintgarten, anderhalf uur van Munstereifel, neergelegd voor de plechtige overbrenging. Toen de tocht begon, regende en stormde het, maar toen de stoet in Munstereifel arriveerde, was het mooi zomerweer. Acht dagen lang werd er feestgevierd en kwamen er pelgrims uit de omliggende plaatsen. Telkens was het afwisselend storm- en zomerweer. De laatste dag zou de processie van Euskirchen naar Munstereifel gaan. Daarom was pater Heerde hierheen gekomen om de processie te begeleiden. In alle vroegte celebreerde hij de H. Mis. Ondertussen brak er een verschrikkelijk onweer los. Toen de pater op het einde van de Mis de zegen gaf, "wierd hy afgeslaegen, de heilige gewaden verbrand en veele wierden achterwaerts omgesmeten". Hij presteerde het toch om de tocht naar Munstereifel af te leggen. Na acht dagen was hij er weer bovenop, "hetgene hy is quit beworden met het dagelyckx nemen van melk en corael, aengeraekt aen de reliquien van de H. Donatus". Uit dit alles is wel begrijpelijk, waarom de H. Donatus de beschermer werd tegen onweer.

Donatusoctaaf basis voor een verkering

Aan het einde van de jaren zestig stopte de bedevaart. Voordien had de parochiekerk van Vragender als pelgrimsoord ter ere van Sint Donatus in de streek bijzondere bekendheid. Bij oudere bewoners is de toeloop nog genoegzaam bekend. Op de tweede en de derde zondag van juli, even voor de oogst en het jaargetijde van de bliksem, kwamen velen uit de omliggende plaatsen naar Vragender. De toeloop was groot, 300 à 400 mannen en vrouwen kwamen op de zondagen van het octaaf ongeorganiseerd en zonder begeleiding van de naburige pastoors naar de parochiekerk van Vragender. Op de weekdays van het octaaf was de kerk geopend en kwamen velen om kaarsen op te steken voor het beeld van Donatus. Op de bewuste zondagen konden degenen, die nog niet in de broederschap waren opgenomen, zich allereerst laten inschrijven bij de pastoor. De opname in de broederschap was geheel kosteloos. Naast het bewijs van inschrijving werd een Donatusmedaille uitgereikt. Vervolgens werd de hoogmis bezocht. Aan het einde van de mis werd door een assistentiepater de zegen over de medaille uitgesproken. Na de mis was

er gelegenheid tot biechten en zij die niet te biecht gingen verpoosden zich in de naburige cafés. Dat het recreatieve element bij de Donatusbedevaart niet onbelangrijk was, blijkt ook uit het feit dat de jongens vanaf 15, 16 jaar na de mis van kleren wisselden en voetballen totdat om 15.00 uur het lof werd gezongen of de kruisweg werd gebeden. De slotregel: 'Donatus ave' van het Donatuslied, dat na afsluiting van de respectievelijke plechtigheden werd aangeheven, werd door sommigen die zich achter in de kerk bevonden, dan ook verbasterd tot: "Donatus drink mee". De basis voor menige verkering werd gelegd op de zondagen van het Donatusoctaaf. Zoals dat met bijna alle volksdevoties het geval is, lijkt ook de verering van Sint Donatus langzaam maar zeker voorgoed te gaan behoren tot het voorbije domein van het Rijke Roomse Leven.

Nu beperkt de Donatusverering zich, op de voornoemde zondagen in juli, tot het aansteken van de kaarsen bij het Donatusbeeld achter in de kerk en het zingen van het Donatuslied. Er worden geen intenties meer besteld ter ere van de Heilige Donatus en de kaarsenstandaard voor het Donatusbeeld blijft nagenoeg leeg. Toch schreef een mevrouw uit Valkenswaard onlangs nog: "Ik heb altijd veel vertrouwen in de H. Donatus, want als het onweert, zeg ik altijd - Ik ben ingeschreven, H. Donatus, zorg voor me". Die mevrouw vroeg of we haar achternichtje wilden inschrijven, "Ze heeft heel veel schrik voor onweer en gaat dan in de hal op de onderste trede van de trap zitten".

Lied van de H. Donatus

Mel: Lourdes Lied.

1. Wij e - ren do - na - tus, Zo heil - lig, zo groot, Als mach - ti - ge
2. Als stormwin - den hui - len, langs 'tbloei - en - de veld. En't blik - sem - vuur
3. Dan knielt in zijn wo - ning, de land - bou - wer neer. En smeekt vol ver
4. Do - na - tus, Gods die - naar, zo mach - tig, zo groot. Ge - bied aan de
5. En waar de be - smetting, de vee - sta - pel kwelt. Neem daar in be
6. Be - hoed ons voor ram - pen, O Heil' - ge Pa - troon. En leid on - ze

1. hel - per, bij le - ven en dood. A - ve, A - ve, A
2. don - d'rend, door't he - mel - ruim snelt. Refr: ve, A - ve, A
3. trou - wen, ach red ons o Heer Refr:
4. stormwind, en help ons in nood. Refr:
5. scherming, ons vee en ons veld. Refr:
6. schre - den, naar d'cew - i - ge woon. Refr:

ve Ma - ri - a, A - ve, A - ve, A - ve Ma - ri - a.

A:10 Donatuslied

Het Donatuslied zoals dat jaarlijks in Vragender nog wordt gezongen.

Collectie: H. ter Bocht

Geraadpleegde bronnen

1. P.J. Magry en C.M. A. Caspers, Bedevaartplaatsen in Nederland.
2. Dagobert Gooren ss.cc., Sint Donatus en zijn verering in Nederland.
3. Het leven van den H. Donatus, martelaar, vertaling uit een Frans boekje, Grave 1884.
4. St. Antoniusparochie Vragender krijgt een nieuwe romaanse kerk, artikel in De Gelderlander van 17 juli 1952.

PIUS PP. IX.

AD PERPETUAM REI MEMORIAM

Cum, sicut accepimus, in Parochiis S. Antonii Salavini Ecclēsia loci-Sugoner-
nuncupatis Diocesis-Bulgariensis per christifidelium Confraternitatem, et Societate Montre potius caritatis, cōmuniē instituta sit, cuius
Societas plurima pietatis et charitatis opera exercenda sibi proponunt, Nos, ut Confraternitas huiusmodi miora in dies augetur,
inveniens, de Organis et Societate Dei misericordia ac B.B. Petri et Pauli App. eius auct. coopei, amicitia et singulis utriusque sexus christifide-
libus, qui dictam Confraternitatem in potum ingrediuntur, de primo eorum ingreditur, si vere poenitentes et confessi S. Sacramentum
Sacramentum sumptierint, Honoram; ac tam Severis quam pro tempore delinquentibus in dicta Confraternitate Confratribus et Confratribus
in casibus eorum mentis articulo, si vere quoque poenitentes et confessi ac S. Communionem respiciunt, sed quatenus id facere negaverint,
solum contriti Nomen Apu om, si potuerint, in minus, corde debite invenierint, etiam Honoram; nec non ubi non tunc et pro tempore
existentibus dictae Confraternitatis Confratribus et Confratribus etiam vere poenitentibus et confessis ac S. Communionem respiciunt, qui poenitentibus
Confraternitatis Ecclēsiarum seu Cappellanum vel Fratrum di. facti poenitentibus dicta Confraternitatis per eorum Confratres, sicut hactenus
abipso et ab Ordinariis approbando, vel uno ex superioribus, qui poenitentibus ingreditur Confraternitatem et Confraternitatem ordinis
S. Petri et Pauli, cuius societas deest utriusque, ubique pro Christianissimum Principum concordia, hactenus existantibus, poenitentibus eorum
etiam, sicut hactenus existantibus, ubique pro Christianissimum Principum concordia, hactenus existantibus, poenitentibus eorum
remissionem misericorditer in Decretis concessimus. Super dicta Confraternitatis et Confraternitatis rationem corde contritis Ecclēsiarum seu Cappel-
lanum vel Ordinariis huiusmodi in quatuor alio quibus, vel non foris, seu Dominis dictis per monasterio Confratres semel tan-
tum etiam eligendis et ab eorum Ordinariis approbandis institutibus, et ibidem ut supra dictum est omnibus septem annis ac totidem
quadragenis quibus vero bonum aliquid que in dicta Confraternitatis institutum fuerint, toties remittenda sibi de invicem in suo
alio quibus quibus debitis poenitentibus in forma Ecclēsiarum coopei relaxamus. Quas omnes et singulas Indulgentias, poenitentium remissiones,
ac poenitentium relaxationes etiam omnibus christifidelium, quas Deo in charitate committat ab hac luce ingreuerint, per nos tunc usque
qui applicari posse indulgentiam. In contrarium fuerit non obstat quibusquam. Singulis populus futuris temporibus indulgentiis. S. Leonis
actum, ut si alius dicta Confraternitatis et Confraternitatis poenitentibus aliquis alia Indulgentia simili poenitentibus vel ad tempus non tunc
eligere donationes concessa fuerit, illa revocata sit, prout per poenitentibus poenitentibus poenitentibus, utque si dicta Confraternitatis
alio Archiconfraternitatis aggregata iam sit, vel in posterum aggregata, aut quavis alia ratione univaria, vel etiam quibuslibet septem
hactenus, prout et quavis alia Letterae Apostolicae illi nullatenus suffragante, sed ex tunc eo ipso nullae sint. Datum Romae apud
S. Petrum sub annulo Piscatoris die XXIX Junii Anno MDCCLXXXVIII Pontificatus Nostri Anno Trigesimo secundo.

Pro Dno Card. Argenteo

[Handwritten signature]

[Faint handwritten notes and stamps]

De oorkonde van 29 januari 1878 van paus Pius IX. Ben Bekhuis heeft op verzoek van de redactie de latijnse tekst "gerestaureerd" en een vertaling ervan in het Nederlands gemaakt. Foto: Henk Hanselman

PIUS PP:IX

- AD PERPETUAM REI MEMORIAM.* Cum, sicut accepimus, in Parochiali S. Antonii Patavini Ecclesia loci “Vragerder” nuncupati Dioecesis Ultraiectensis (conjectuur) pia christifidelium Confraternitas, S. Donato Martyre patrono caelesti, canonice instituta sit, cuius Sodales plurima pietatis et charitatis opera exercenda sibi proposuerunt; Nos, ut Confraternitas huiusmodi maiora in dies suscipiat incrementa, de Omnipotentis Dei misericordia ac BB: Petri et Pauli App. eius auctoritate confisi, omnibus et singulis utriusque sexus christifidelibus, qui dictam Confraternitatem in posterum ingredientur, die primo eorum ingressus, si vere poenitentes et confessi Sanctissimum Eucharistiae Sacramentum sumpserint, Plenariam; ac tam descriptis quam pro tempore describendis in dicta Confraternitate Confratribus et Consororibus in cuiuslibet eorum mortis articulo, si vere quoque poenitentes et confessi ac S. Communionem reffecti, vel quatenus id facere nequiverint, saltem contritii Nomen Jesu ore, si potuerint, sin minus, corde devote invocaverint, etiam Plenariam; nec non iisdem nunc en pro tempore existentibus dictae Confraternitatis Confratribus et Consororibus etiam vere poenitentibus et confessis ac S. Communionem reffectis, qui praefatae Confraternitatis Ecclesiam seu Capellam vel Oratorium die festo principali dictae Confraternitatis per eosdem Confratres semel tantum eligendo et ab Ordinario approbando, vel uno ex septem diebus continuis immediate sequentibus cuiusque Confratrum et Consororum arbitrio sibi statuendo singulis annis devote visitaverint ibique pro Christianorum Principum concordia, haeresum extirpatione, peccatorum conversione et Matris Ecclesiae exaltatione ... (halve regel corrupt) ... Plenariam similiter omnium peccatorum suorum Indulgentiam et remissionem misericorditer in Domino concedimus. Insuper dictis confratribus et consororibus saltem corde contritis Ecclesiam seu Capellam vel Oratorium huiusmodi in quatuor aliis anni feriatis (coniectuur) vel non feriatis seu Dominicis diebus per memoratos Confratres semel tantum etiam eligendis et ab eodem Ordinario approbandis visitantibus, et ibidem ut supra dictum est orantibus septem annos ac totidem quadragenas: quoties vero bonum aliquod opus iuxta confraternitatis institutum peragerint, toties sexaginta dies de iniunctis eis seu alias quomodolibet debitis poenitentibus in forma Ecclesiae consueta relaxamus. Quas omnes et singulas Indulgentias, peccatorum remissiones, ac poenitentiarum relaxationes etiam animabus christifidelium, quae Deo in charitate coniunctae ab hac luce migraverint, per modum suffragii applicari posse indulgemus. In contrarium facientibus non obstantibus quibuscumque. Praesentibus perpetuis futuris temporibus valituris. Volumus autem, ut si alias dictis Confratribus et Consororibus praemissa peragentibus aliqua alia Indulgentia similis perpetuo vel ad tempus nondum elapsum duratura concessa fuerit, illa revocata sit, prout per praesentes Apoatolica Auctoritate revocamus; utque si dicta Confraternitas alicui Archiconfraternitati aggregata iam sit, vel in posterum aggregetur, aut quavis alia ratione uniatur, vel etiam quomodolibet insti tuatur, priores et quaevis aliae Litterae Apostolicae illi nullatenus suffragentur, sed ex nunc eo ipso nullae sint. Datum Romae apud S. Petrum sub annulo Piscatorio die XXIX Januarii MDCCCLXXXVIII Pontificatus Nostri Anno Trigesimosecundo.

Pro Domino Cardinali Asquinio

PAUS PIUS IX

TER ALTIJDDURENDE HERINNERING. *Omdat*, zoals wij vernomen hebben, in de parochiekerk van de heilige Antonius van Padua - in de plaats "Vragender" geheten in het bisdom Utrecht - *een godvruchtige broederschap* van christengelovigen met als beschermheilige in de hemel de Heilige Donatus, martelaar, op canonieke wijze *is opgericht*, van welke (broederschap) de leden zich hebben voorgenomen meerdere activiteiten van godsdienstzin en naastenliefde te ontplooiën, **verlenen Wij** – opdat deze broederschap van dag tot dag een grotere aanwas krijgt – vertrouwend op de barmhartigheid van de almachtige God en op het gezag van de heiligen Petrus en Paulus, zijn apostelen, **aan alle christengelovigen** tezamen en aan ieder afzonderlijk van elk van beide geslachten die in de toekomst van genoemde broederschap lid zullen worden, op de eerste dag van hun lidmaatschap **een Volle Aflaat** als ze berouvol en na gebiecht te hebben het allerheiligste sacrament van de eucharistie ontvangen hebben.

En zowel **aan de** in genoemde broederschap ingeschreven **medebroeders en medezusters** als aan hen die naargelang de tijd ingeschreven zullen worden, (**verlenen Wij**) in het ogenblik van sterven van ieder van hen ook **een Volle Aflaat, als ze** oprecht berouvol en na biecht en heilige communie of - wanneer ze dat niet hebben kunnen doen - tenminste vol berouw *de naam Jezus aanroepen* met de mond, als ze dat kunnen, maar anders met het hart.

Ook (**verlenen Wij**) barmhartig in de Heer **aan dezelfde** nu en later levende **medebroeders** en medezusters van de broederschap *die* – wanneer ze oprecht berouw hebben en gebiecht hebben en de heilige communie hebben ontvangen – *een kerk of kapel of bidplaats* op de voornaamste feestdag van genoemde broederschap – door dezelfde broeders slechts éénmaal uit te kiezen en door de bisschop goed te keuren – of op een van de zeven aansluitend onmiddellijk volgende dagen – naar vrije keuze van ieder van de medebroeders en medezusters vast te stellen – ieder jaar *devoot bezoeken* en daar voor eendracht van de christelijke vorsten, de uitroeiing van de ketterijen, de bekering van de zondaars (... corrupt) en de verheffing van de moederkerk ... op gelijke wijze **een Volle Aflaat** en kwijtschelding van al hun zonden

Bovendien (verlenen Wij) zeven jaar en evenzoveel quadragenen aan genoemde medebroeders en medezusters *wanneer ze* met tenminste berouvol hart *een kerk* of kapel of zo'n bidplaats op vier andere vrije of nietvrije dagen ofwel op zondagen van het jaar – door vermelde medebroeders ook slechts éénmaal uit te kiezen en door dezelfde bisschop goed te keuren – *bezoeken en daar* zoals boven gezegd is, *bidden*. Maar zo vaak ze een of ander goed werk doen volgens het instituut van de broederschap, evenzovaak verminderen wij in de vorm zoals in de kerk gebruikelijk met zestig dagen de hen opgelegde of anderszins hoe dan ook verschuldigde boetedoeningen.

En Wij staan toe dat deze gunsten, zondevergevingen en verminderingen van boetedoeningen, alle tezamen en ieder afzonderlijk, bij wijze van voorbeden ook tegepast kunnen worden op de zielen van christengelovigen die met God in liefde verbonden uit dit licht hier vertrokken zijn. (het bovenstaande blijft gelden) Ondanks dat wie of wat ook maar anders doet. Terwijl de voorliggende bepalingen in de toekomstige tijden altijd durend geldig zullen zijn. Wij willen evenwel *dat*, als bij een andere gelegenheid aan de medebroeders en medezusters die het voorafgaande realiseren, een andere gelijke Aflaat is toegekend, *die (Aflaat) herroepen is* met als consequentie dat Wij die bij deze met Apostolisch Gezag herroepen; en (Wij willen) *dat*, als genoemde Broederschap reeds in een of andere aartsbroederschap is opgenomen of in de toekomst opgenomen zal worden of er op een andere manier mee verenigd wordt of ook hoe dan ook wordt vormgegeven, *eerdere en welke andere Apostolische Brieven dan ook die (broederschap) helemaal niet steunen*, maar vanaf nu zonder meer waardeloos zijn. Gegeven te Rome in de Sint Pieter met het zegel van de Vissersring op 29 januari 1888 in het tweeëndeertigste jaar van Ons Pontificaat
Voor Kardinaal Asquino

NB

Vet gedrukte woorden geven voornaamste bestanddelen van hoofdzin aan.

Vet + cursief gedrukte woorden geven voornaamste bestanddelen van bijzin aan.

Coniectuur betekent: het is uit de samenhang van de tekst op te maken.

Corrupt betekent: de tekst is onleesbaar

De vele kruisen van Vragender

Door Wim Scholtz

Vragender is een katholiek kerkdorp, dat een minderheid van protestanten telt. Het oudste godshuis van de vroegere gemeente Lichtenvoorde stond er. In 1444 werd het voor het eerst vermeld, maar het moet ouder zijn. Toen tijdens de hervorming de openbare uitoefening van de katholieke eredienst werd verboden, bleven de meeste inwoners van Vragender de moederkerk trouw. De niet meer gebruikte kapel raakte in verval, doordat ze niet meer gebruikt werd, en nog tot op de dag van vandaag herinneren de ruïnes aan het tijdperk van onderdrukking. Tot 1869 moesten de inwoners van Vragender wachten, voor ze met de bouw van een nieuwe kerk konden beginnen. Enkele jaren later werd de toren er bij gebouwd. Deze toren staat er nog steeds, maar het kerkgebouw werd in de jaren vijftig door het huidige vervangen.

In het katholieke Vragender wemelt het van de kruisen. In de zomers van 1978, 1979 en 1980 hielden we er een huis-aan-huis onderzoek naar geveltoptekens. Vragender bleek wat dit betreft een rijk gebied te zijn. Van de originele geveltoptekens die we er aantroffen, waren er niet twee hetzelfde. Kennelijk gebruikten de timmerlieden geen mal om standaardtekens te vermenigvuldigen. Het waren artistiek begaafde mensen, want ze maakten bijzonder fraaie tekens van een goed uitgewogen compositie. Toch was het ook niet zo dat ze hun fantasie de vrije loop lieten, want het motief was steeds hetzelfde. Met uitzondering van het 'haorn' van Oorscot (zie de Lichte voorde No. 53) zijn alle originele katholieke geveltoptekens te verstaan als variaties op het thema: Jezus aan het kruis. We kunnen binnen dit thema drie groepen onderscheiden:

Het kruis met daaronder Jezus, voorgesteld door een symbool, meestal het hart.

Golgotha (de katholieke naam is Calvarieberg), uitgebeeld als een kruis met daaronder de gestileerde gestalten van Maria en Johannes de apostel.

Golgotha, uitgebeeld als drie kruisen, waarvan het middelste (van Jezus) het grootste is; de andere zijn van de beide moordenaars. Op de zeer fraaie oude exemplaren is Jezus zelf afgebeeld als een rechthoek met uitstulpingen, waarin gewoonlijk weer een Christus-symbool is uitgezaagd.

We laten deze tekens achtereenvolgens de revue passeren. Bij de verklaring van de symbolen gaan we voornamelijk uit van J.J.M. Timmers' boek: 'Christelijke Symboliek en Iconografie'.

Onderzoek

In de zomers van 1978, 1979 en 1980 hielden we een huis-aan-huis-onderzoek naar geveltoptekens in Vragender en Meddo. Het resulteerde in 1980 in een tentoonstelling in museum Freriks in Winterswijk en een begeleidend boekje, beide onder de titel 't Heurt bi'j 't hoes'. Veelbetekenende gevelversieringen in Oost-Gelderland'. Bij het onderzoek viel ons de grote concentratie Golgotha-tekens in Vragender (en één in Zwolle) op. Het waren er 19, inclusief twee verdwenen tekens, die we konden achterhalen aan de hand van tekeningen van de Twentse architect Jan Jans van omstreeks 1955. Bij de tentoonstelling ontmoetten we Leo Straayer uit Barlo. Hij liet ons een aantekenboekje zien met gedetailleerde tekeningen van een aantal Vragender geveltoptekens. Vijf ervan waren op dat moment verdwenen. Wij konden er ons overzicht mee aanvullen tot 24 originele tekens. Deze laatste konden uiteraard niet meer worden opgenomen in de tentoonstelling en het boekje. Wel konden ze allemaal worden afgedrukt bij een artikel 'Tekens, symbolen, ornamenten' in het boek 'Oude boerderijen in Achterhoek en Liemers', 1983. In een breder geografisch kader werden de Vragender Golgotha-tekens geplaatst in een artikel, getiteld 'Kontinuität bei Giebelzierden in Westmünsterland, Twente und im Achterhoek', afgedrukt in het 'Jahrbuch des Kreises Borken 1986'. De tekeningen waren dit keer van Henk Kerkwijk. Onlangs zijn we nog eens gaan kijken hoe de situatie nu is. Dit artikel is een samenvatting van alle hierboven genoemde elementen. Bovendien sluit het aan bij 'Het laatste haorn van Drieks van de Waltakker' over gekruiste paardenhoofdentekens in 'de Lichte voorde' no. 53 van november 2006.

Martin Lurvink en Wim Scholtz

Groep 1: Jezus aan het kruis

'Greteman',
Meddoseweg 6.
Voor op de schuur. Hetzelfde teken, achter op de schuur, is verdwenen.
Kruis met het lichaam van Jezus, gesymboliseerd door het ongeveer vierkante middenstuk met het hart (hart = liefde = Jezus).

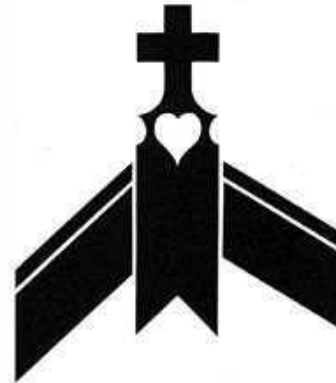
'Tank',
Winterswijkseweg 66.
Voorhuis.
Dezelfde symbolen als bij Greteman.
Ook interpreteerbaar als geloof-hoop-liefde (kruis-hart-anker).

'Naoberink',
Winterswijkseweg 53.
In 1977 verdwenen. Naar een tekening van Leo Straayer. Bij een restauratie is het teken weer voor en achter op een schuur geplaatst. Op het woonhuis staat nu een ander, niet origineel Vragenders teken. De gekartelde windveren zijn niet hersteld.
Dezelfde symbolen als bij Greteman, echter nu met het bovenste hart omgekeerd.

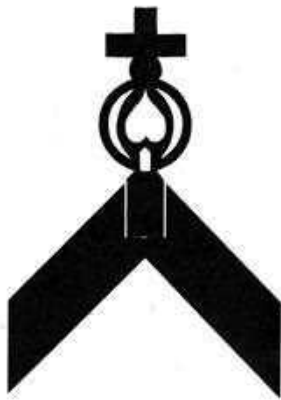
'Tank',
Winterswijkseweg 66.
Achterhuis.
Jongere versie (uit 1926) van het teken op het voorhuis.
Waarschijnlijk werd het oudere teken als voorbeeld genomen, maar vereenvoudigd weergegeven. Zo kan het hart door een ruit zijn vervangen, omdat de symboliek niet meer bekend was.

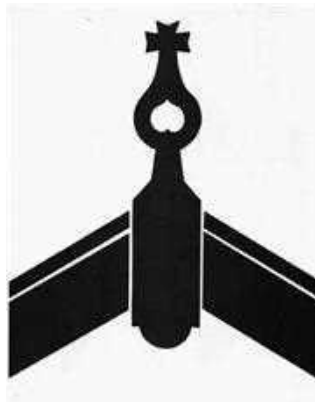
'Kapelladrieks' of
'Peutermanus',
Pastoor Scheepersstraat 1.
Voorhuis. Bij een renovatie, ongeveer tien jaar geleden, is het onderste deel verdwenen. Jezus aan het kruis.

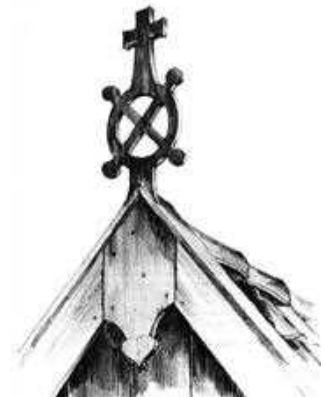
'Beneman',
Meddoseweg 2a.
Restant aan de voorgevel van het vroegere woonhuis. Verdwenen: Jezus, voorgesteld door het hart, aan het kruis.

*'Klein Naoberink',
Winterswijkseweg 49.
Verdwenen. Naar een tekening
van Leo Straayer.
Jezus, voorgesteld door een
cirkel met daarin een
omgekeerd hart. Als we de cirkel
interpreteren als een hostie, is
hier het hart weergegeven in
het lichaam van Jezus: twee
Jezus-symbolen ineen.*

*'Maneschijn',
Maneschijnweg 4.
Voorgevel.
Dezelfde symbolen als bij
Klein Naoberink.*

*'Meddo'.
Nadere plaatsaanduiding
ontbreekt. Getekend door Jan
Jans. Wij troffen het aan bij 'Het
Reirinck', Oude
Winterswijkseweg 52, Zwolle,
voor en achter op woonhuis en
schuur. Een kopie? Omdat het
verwant is aan de thema's in
Vragender, nemen we het in het
schema op.*

*Het zonnewiel zou hier Christus
als bringer van het licht in de
wereld kunnen voorstellen. De
cirkel kan de hostie zijn. De vier
uitsteeksels kunnen de gewonde
handen en voeten van Jezus zijn,
de vier uitersten (dood, oordeel,
hemel, hel), of wellicht
martelwerktuigen. Rudimentair
zijn dit soort uitsteeksels in
verschillende tekens van
Vragender te herkennen en heel
duidelijk bij Bennink, het laatste
in dit overzicht. Een eenduidige
verklaring is hier niet mogelijk.*

*'Harmelink',
Winterswijkseweg 51.
De tekens van Harmelink waren
tot voor kort aan onze aandacht
ontsnapt. Ze stonden op het
achterhuis van boerderij en
schuur. Het laatste is een
vereenvoudigde uitvoering van
het teken op de boerderij. Bij
een verbouwing zijn ze van het
dak verdwenen; het teken van
de schuur wordt nu los
bewaard.
Weer zien we Jezus,
gesymboliseerd door het
omgekeerde hart, aan het kruis.*

Groep 2: Maria en Johannes onder het kruis

'Spiekerman'.
Lankveldweg 3. Voorhuis.
De gestileerde gestalten van
Maria en Johannes onder het
kruis. Jezus gesymboliseerd
door het hart.

'Bieleveld',
Winterswijkseweg 64.
Achtergevel van het oude
woonhuis. Maria en Johannes
onder het kruis.
Door Jan Jans getekend in
1955. Het verdween, toen het
huis gevelpannen kreeg. Een
artikel in een regionaal blad in
1975, waarbij de tekening van
Jans was afgedrukt, was
aanleiding voor de bewoners
het teken te herstellen.
Sindsdien is het al weer een
keer vervangen.

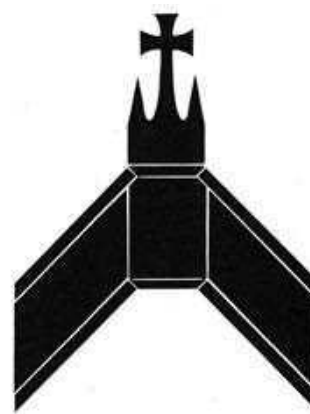
'De Wolter', Meddoseweg 8.
'Voorhuis'.
Maria en Johannes onder het
kruis. Jezus gesymboliseerd
door het omgekeerde hart.
Misschien een
vereenvoudigde uitvoering van
een ouder teken, dat omstreeks
1940 werd vervangen.
Oorspronkelijk hoorden er ook
nog zijvleugels bij, die op de
windveren rustten. Verdwenen in
1979.

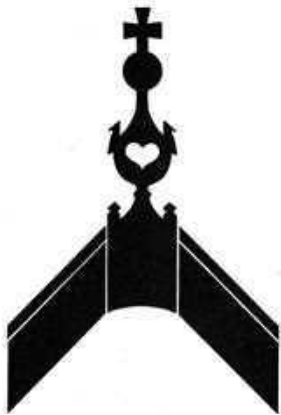
'Bennink', Kerkdijk 2.
Achterkant varkensschuur.
Verdwenen.
Maria en Johannes onder het
kruis. Vrij nieuw teken
(omstreeks de Tweede
Wereldoorlog), waarin de
oude vormen vereenvoudigd
zijn weergegeven.

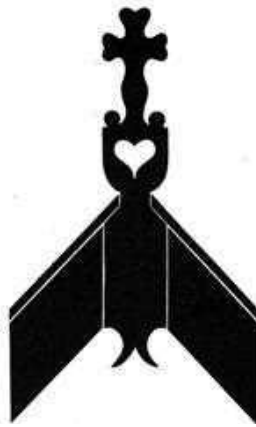
'Lankveld', Oorschotweg 4.
Voorgevel van het oude
woonhuis.
Remiscenties aan Maria en
Johannes onder het kruis.
Jezus als hart afgebeeld. Men
kan het teken ook
interpreteren als geloof, hoop
en liefde (kruis, anker, hart).
Wilde de timmerman
misschien deze laatste
symboliek in de oude
vormtaal uitbeelden?

'Kroezen', nadere aanduiding
ontbreekt.
Verdwenen. Naar een tekening van
Leo Straayer. Eenvoudige
weergave van Maria en Johannes.

'Wissinck', Meddoseweg 6, Zwolle bij Groenlo. Omdat dit Zwolse teken duidelijk verwant is aan de tekens in Vragender, nemen we het in dit overzicht op. Jan Jans tekende het in 1955; tien jaar later werd het vervangen door een meer vereenvoudigde versie op het voorhuis. Bij de nieuwbouw na een grote brand werd in 1982 het 'eenvoudige' teken ook op het achterhuis geplaatst. Kruis, hostie en hart symboliseren Jezus. Reminiscenties aan Maria en Johannes links en rechts van het hart

'Wassink', Winterswijkseweg 60. Verdwenen. Naar een tekening van Jan Jans. Dezelfde symboliek als bij Wissinck. Dat Maria en Johannes bij een aantal tekens niet als mensengestalten zijn afgebeeld, kan betekenen dat de timmerman de symboliek niet meer kende, maar de oude vormen nog wel trouw bleef. Dit soort uitsteekseltjes komen nog onduidelijker voor bij de schuur van Greteman en bij Tank, reden waarom we die in de eerste groep hebben opgenomen.

'Greteman', Meddoseweg 6. Achterhuis. De onderste helft beeldt de hoge ramen en de rozetvensters uit van de oude kerk van Vragender. Deze werd in 1869 gebouwd en in de jaren vijftig vervangen door het huidige gebouw. In het bovenstuk zien we weer het kruis met Maria en Johannes afgebeeld. Het oorspronkelijke teken zou omstreeks 1880 zijn vervaardigd. Het is door een kopie vervangen, toen het huis in 1953 gevelpannen kreeg. Later is het nogmaals vervangen door een getrouwe kopie.

De bij dit artikel afgebeelde geveltoptekens van Vragender zijn op tekenpapierformaat vervaardigd, om ze geschikt te maken voor tentoonstelling. Deze mogelijkheid bestaat nog steeds. Van de geveltekens werd eerst een dia gemaakt. Door ze daarna onder dezelfde hoek te projecteren en de omtrekken na te tekenen, was het mogelijk ze nauwkeurig te reproduceren. Gekozen is voor de weergave als silhouet, zoals je de tekens ziet tegen de zon in.

Martin Lurvink

Groep 3: Jezus aan het kruis met daaronder de kruisen van de beide moordenaars

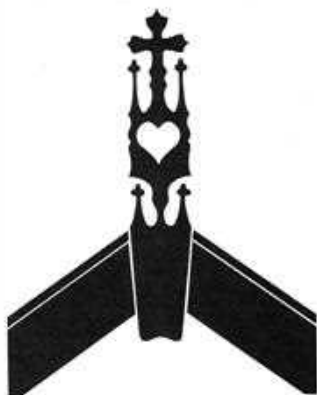
'Bulteman', Lankveldweg 2. Voorhuis. Drie kruisen van Golgotha met Jezus, hier gesymboliseerd door een zesster.

'Kroezen', Kapelweg 8. Voorhuis. Naar een tekening van Leo Straayer. Enige keren vervangen; het oorspronkelijke teken zou in 1879 zijn gemaakt. Dezelfde symbolen als bij Bulteman, echter met toevoeging onderaan van het hart als teken van Jezus' liefde.

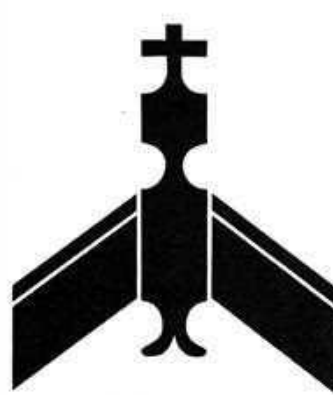
'Klein Tank', Winterswijkseweg 66. Verdwenen. Naar een tekening van Leo Straayer. Drie kruisen van Golgotha. De achtster is hier waarschijnlijk weer een symbool voor Jezus als lichtbrenger.

'Wassink', Winterswijkseweg 60. Het teken was verdwenen, maar aan de hand van een tekening van Jan Jans uit 1955 hersteld. Drie kruisen van Golgotha, waarbij de kruisen van de moordenaars dubbel zijn uitgevoerd. Jezus wordt weer gesymboliseerd door het hart.

'Schaar', Schaarweg 4. Voorgevel van het vroegere woonhuis. Verdwenen, maar opnieuw geplaatst op voor- en achterzijden van bijgebouwen (4x). Drie kruisen waaronder die der moordenaars; Jezus uitgebeeld door een omgekeerd hart.

'Rentink', Pastoor Scheepersstraat 5. Achterhuis. Jezus aan het kruis. Vereenvoudigde uitvoering van een rijker teken. Ook de uitsparingen in het midden waren vroeger bewerkt, maar hoe precies is niet meer bekend. We vermoeden hier de twee kruisen van de moordenaars, maar het is ook mogelijk dat het oorspronkelijke teken tot groep 1 gerekend moet worden. Verdwenen. Er is nu een nieuw, niet oorspronkelijk teken op een schuur.

Golgotha-familie

'Bennink', Kerkdijk 2.
Afkomstig van een schuur, die in 1976 werd afgebroken. Het teken werd jarenlang door de eigenaar bewaard, maar is nu verdwenen. Het stelt weer de drie kruisen van Golgotha voor, en in het midden kan men weer Jezus vermoeden. De vraag is, of ook de vier uitsteeksels aan het middenstuk een betekenis hebben. Hier zijn weer verschillende mogelijkheden: de gewonde handen en voeten van Jezus, de vier uitersten (dood, oordeel, hemel, hel), of wellicht martelwerktuigen. Rudimentair zijn deze uitsteeksels in verschillende tekens van Vragender te herkennen en heel duidelijk in Meddo/Zwolle, bij de laatste in groep 1.

De geveltoptekens van Vragender staan niet op zichzelf. Ze horen bij een grote familie van boerderijen met als gemeenschappelijk kenmerk de houten topgevel. We vinden ze in Twente, de oostelijke rand van de Achterhoek en het aangrenzende Duitsland. In Twente hebben we een aardig beeld van de oorspronkelijke geveltoptekens dankzij de 350 tekeningen die Jan Jans tussen 1935 en 1960 vervaardigde. Men raadplege hiervoor het boek 'Gevel- en stiepeltekens in Oost-Nederland' door Everhard Jans. Ook nu nog zijn veel, deels oorspronkelijke, geveltoptekens in Twente te zien. In Duitsland is de situatie anders. Slechts hier en daar in het Munsterland vindt men nog simpele kruisjes als resten van een ooit rijke cultuur. Het enige wat daarvan nog over is, zijn enkele bladzijden met tekeningen van geveltoptekens bij artikelen van Heinz Bügener uit de omgeving van Ahaus (1925/26) en van Ferd Herdemann uit Bocholt (1930). Toch kunnen wij uit deze schaarse gegevens een verwantschap aflezen, ook in de thematiek. De Golgothatekens van Vragender lijken een geïsoleerde groep, maar enkele tientallen kilometers verderop komen we plotseling dezelfde thema's weer tegen! In het overzicht op blz. 38 geven we enkele voorbeelden. Bij alle tekens wordt het kruis begeleid door een Christus-symbol: hart (= liefde), licht (ster/zon/zonnewiel), monstrans/hostie (lichaam van Christus), kerk (huis Gods). Of hier sprake is van rechtstreekse beïnvloeding of van toevallige verwantschap weten we niet. De tekeningen zijn van Henk Kerkwijk.

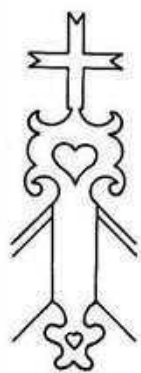
Het Golgotha-motief komt niet alleen in Vragender en het naburige Zwolle voor, maar ook in Twente en het aangrenzende Duitsland. Toch is zo'n sterke concentratie in een beperkt gebied natuurlijk niet toevallig. We zullen dan ook een poging doen dit verschijnsel te verklaren. Hiervoor moeten we ons verdiepen in de reformatiegeschiedenis van Vragender, waarover Th.A.M. Thielen in 'Bijdragen tot de Geschiedenis van de katholieke Enclave Lichtenvoorde-Groenlo' uitvoerig en betrouwbaar bericht.

Hervorming

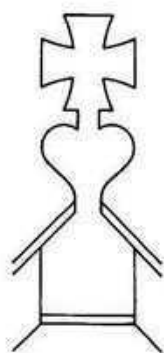
De hervorming werd in Vragender ingevoerd in het jaar 1616, toen Joost van Limburg-Stirum, dankzij het geweld van Staatse troepen, Heer van Lichtenvoorde werd. Aalten, Bredevoort en Winterswijk waren toen al bijna twintig jaar protestant, terwijl Groenlo, dat op dat moment nog in handen was van de Spanjaarden, katholiek was gebleven. Pas na de verovering door Frederik Hendrik in 1627 zou – zonder veel fanatisme – ook in Groenlo de hervorming worden doorgevoerd. De godsdienstige (katholieke)

De 'Golgotha-familie'

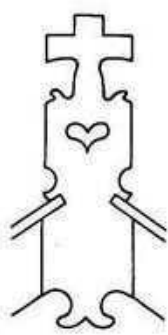
1 Kruis en hart

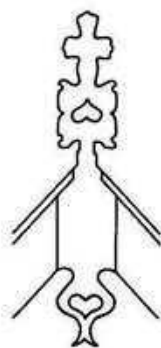
*Altkreis
Ahaus*

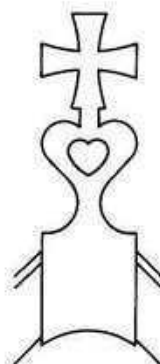
*Lankern,
Bocholt*

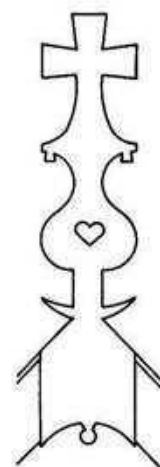
Vragender

Vragender

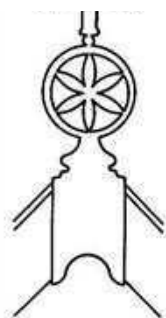

*Hengevelde,
Ambt Delden*

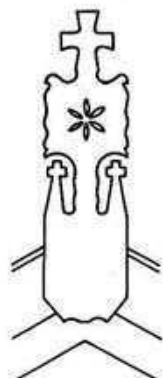

*Vasse,
Twente*

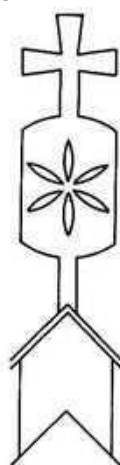
2 Kruis en licht: ster/zon/zonnewiel

*Liedern,
Bocholt*

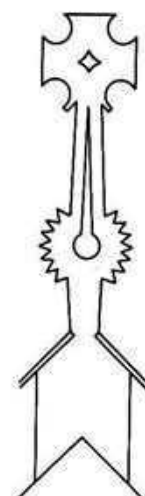
Vragender

*Tubbergen,
Twente*

*Vasse,
Twente*

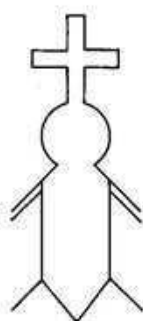

*Almelo,
Twente*

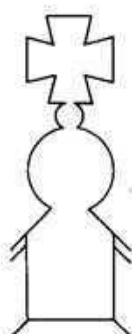

*Geesteren,
Twente*

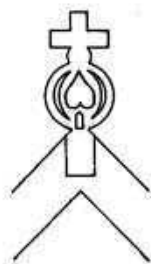
3 Kruis en hostie

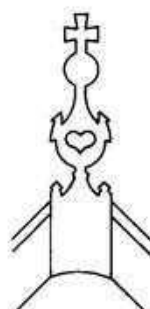
*Altkreis
Ahaus*

*Biemenhorst,
Bocholt*

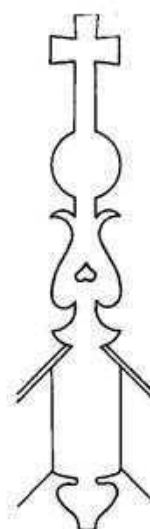
Vragender

*Zwolle
Achterhoek*

*Noordijk,
Nede
Achterhoek*

*Dulder
Weerselo
Twente*

overtuiging van de inwoners van Vragender kon door de hervormingspoging van de nieuwe Heer bijna niet worden aangetast. Hun kapel moesten ze afstaan, maar ze konden gewoon in Groenlo naar de kerk gaan. Bovendien hoorde de kapel van Vragender toch altijd al bij de parochie Groenlo. Ook toen na de verovering van Groenlo door Frederik Hendrik het voor de katholieken niet meer mogelijk was openlijk naar de kerk te gaan, werd van tijd tot tijd de mis gelezen in schuilkerken. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werd het mogelijk vlak over de grens met Münster de kerkjes van Hemden (ten zuiden van Vragender) en Zwilbroek (ten noordoosten) te bezoeken. Deze kerkgang is door de Nederlandse overheid praktisch nooit iets in de weg gelegd. Zo is het voor de inwoners van Vragender niet al te moeilijk geweest katholiek te blijven.

Golgotha-beeld in de pastorie van Vragender. Het oudste beeldhouwwerk van Lichtenvoorde.

Foto: Henk Hanselman

De kapel werd vanaf 1616 gebruikt door de hervormden van Lichtenvoorde, totdat in 1648 hun eigen kerk gereed was. Deze kerk staat er nu nog. De kapel van Vragender raakte echter in verval; hiervan zijn de restanten nog zichtbaar in de vorm van enkele stukken muur. Voor ons zijn in dit verband van belang de lotgevallen van een houten beeldje, dat in het tabernakel van de kapel zou hebben gestaan. De gegevens hierover ontleen we aan het boekje dat werd uitgegeven ter gelegenheid van het zogenaamde duizendjarig bestaan van Lichtenvoorde en aan een artikeltje van pater M. Reinders OFM in de Elna in 1976, nr. 30. Beide bronnen verschillen in detail, maar de essentie is dezelfde.

Het betreft een houten beeldje van ongeveer 50 centimeter hoogte, dat op de één of andere manier na de machtsovername door de hervormden uit de kapel moet zijn verdwenen. Een boer vond het terug bij het schollen maaien nabij de Besselinkschans, nam het mee naar huis en bewaarde het jarenlang op zolder. Na enige omzwervingen belandde het weer in Vragender, waar het nu bewaard wordt op de pastorie. Het stelt voor Jezus aan het kruis, met daaronder twee mensengestalten. Dat is dus juist de voorstelling van groep 2 van de geveltoptekens in Vragender. De beide andere groepen zijn hieraan verwant. Aan de voet van het kruisbeeld ligt een schedel. Hiermee wordt Golgotha aangeduid, wat immers schedelplaats betekent. Waarschijnlijk is het beeld bij verwijdering uit de kerk beschadigd, want het is op diverse plaatsen gerestaureerd en enkele onderdelen zijn zelfs geheel vervangen. Dit laatste is ook het geval met één van de

beide beeldjes onder het kruis, dat in een heel andere stijl is gemaakt en dat op een voetstuk staat dat helemaal niet bij de rotsige ondergrond past. Het is een Maria-beeldje, dat vast wel te koop zal zijn geweest in een bedevaartsplaats als Kevelaer. Voor de andere gestalte onder het kruis laat de iconografie twee mogelijkheden open: Maria Magdalena en Johannes, de apostel. De laatste is de meest voorkomende, maar voor de vormgeving van geveltoptekens is dit van geen belang. De gestalten worden bij deze tekens immers gestileerd weergegeven, zonder persoonlijke kenmerken.

Katholieke identiteit

Nu ligt het tamelijk voor de hand, dat de katholieken, die weliswaar hun gewetensvrijheid behielden, maar voor wie het belijden van hun godsdienst in gemeenschapsverband was verboden, behoefte hadden toch van hun katholieke identiteit te getuigen. En hoe konden de Vragender boeren dit beter doen dan door het ‘verboden’ beeld uit hun ‘verboden’ kapel demonstratief te eren door het boven op het dak te

zetten? Misschien kwam het in de plaats van een ouder onheilafwerend teken en is er een betere bescherming mogelijk dan door Jezus, eventueel vergezeld van Maria en Johannes? Het bovenstaande is, hoe voor de hand liggend het misschien ook lijkt, een theorie, en meer niet. Verdere aanwijzingen voor de juistheid ervan ontbreken; oude afbeeldingen zijn niet bekend. Wel willen we vast een argument tegen deze 'beeldtheorie' aanvoeren, namelijk de algemene verspreiding van Golgotha-afbeeldingen. De gekruisigde Jezus, al dan niet begeleid door Maria, Johannes en of moordenaars, is een voorstelling, die men in vrijwel alle katholieke kerken aantreft en ook in geveltoptekens komt het motief elders voor: in Twente en in de omgeving van Bocholt en Ahaus in Duitsland kon men het aantreffen. Zie hiervoor het overzicht van de 'Golgotha-familie'. Al is het gebied Vragender-Meddo-Zwolle wat betreft de geveltoptekens misschien een geïsoleerd gebied, de Vragender timmerlieden kunnen het motief best ergens anders vandaan hebben!

Het plaatsen van kruisen op huizen is een traditie, die waarschijnlijk terug te voeren is op de reformatie. Misschien begon dit al spoedig na de protestantisering. In de oostelijke Achterhoek was dat dus in het begin van de zeventiende eeuw, of misschien wat later, toen de katholieken zich weer wat meer vrijheid konden veroorloven. Het willen uitdrukken van de eigen katholieke identiteit lijkt ons een sterk argument hiervoor. Ook zouden de kruisen voor de zogenaamde klopjes, vrome vrouwen die bij de huizen aanklopten om een mis in bijvoorbeeld een schuilkerk aan te kondigen, aangeven waar ze moesten zijn. In dit verband tekenden we overigens een merkwaardig verhaal op. Volgens een vrouw die we ondervroegen, zou de dienst in schuilkerken niet worden aangekondigd door klopjes, maar door een ruiter met een steek op zijn hoofd. Op de voorkant van de steek zat een kruisje, dat wees in de richting van het huis, waar in het geheim een mis zou worden gehouden.

Traditie

*Foto van de familie Minkhorst omstreeks 1908. Rechts zit 'Benen Hendrik', maker van zo veel mooie geveltoptekens in Vragender.
Fotocollectie: Gerhard Eppingbroek*

Hoe het ook zij, wat betreft de oorsprong van de geveloptekens met kruismotieven moeten we ons voor de zeventiende en achttiende eeuw met veronderstellingen behelpen. Wat meer zicht op de zaak krijgen we eigenlijk pas tegen het eind van de achttiende eeuw. De bekendste timmerman in de negentiende eeuw van Vragender was Johannes Bernardus Minkhorst, of in de volksmond 'Benen Hendrik', genoemd naar de boerderij van afkomst: 'Beneman'. Zijn vader, Jan Berent Minkhorst, die leefde van 1792 tot 1865, was ook al timmerman. Of hij geveltekens maakte weten we niet, maar het ligt wel voor de hand. 'Benen Hendrik' leefde van 1842 tot 1911 en maakte de oude, mooi uitgewerkte tekens, die nu nog steeds in Vragender zijn te vinden. Niet duidelijk is of hij ze zelf ontwierp of dat hij in hoofdzaak kopieën maakte van oudere voorbeelden. We nemen aan dat vooral het laatste het geval was. De Vragender boeren, die een vervanging van een gevelteken hadden meegemaakt, zeiden zonder uitzondering dat het een getrouwe kopie was van een ouder teken, of een vereenvoudiging ervan. We nemen aan dat ook 'Benen Hendrik' ze kopieerde, misschien hier en daar wat verfraaide en bij nieuwe huizen verwante tekens ontwierp.

Rond de Tweede Wereldoorlog was de meest actieve timmerman in Vragender Bernardus Gierkink (1894-1974), ofwel 'Scholten Bernard'. Vooral zijn latere geveloptekens zijn vaak vereenvoudigde weergaven van oudere voorbeelden. De goede tijd voor deze tekens was voorbij, want men vond ze te duur. Het maken en in de geveltop bevestigen van een rijk bewerkt teken kon wel een hele dag werk zijn voor een timmerman. En in die dagen aten de timmerlieden mee uit de pot en moesten ze ook nog een 'glaesken foe:zel' hebben!

Geveloptekens verdwenen doordat ze te duur werden of doordat andere gevelconstructies gebruikt werden (gevelpannen bijvoorbeeld), waaraan de houten tekens moeilijk konden worden bevestigd. Toch kunnen veel katholieken het kruis op het dak moeilijk missen. Bij verschillende boerderijen is daarom een kruis ingemetseld in de voorgevel. Het is de moderne versie van een mogelijk drie of vier eeuwen oude traditie van houten nokkruisen, als getuigenis van een katholieke levensovertuiging.

Tegenwoordig zijn de inwoners van Vragender zich zeer van de waarde van hun geveltekens bewust.

No. 3657. Uitgave J. P. W. Jacobs, Lichtenvoorde.

Ruïne van de oude Kapel — Lichtenvoorde.

Ghd.

*Ruïne van de kapel in Vragender.
Fotocollectie: Gerhard Eppingbroek*

*De oude kerk van Vragender met spitsboog- en rozetvensters. Foto jaren vijftig.
Fotocollectie: Gerhard Eppingbroek*

Sinds ons onderzoek in 1980 zijn alleen enkele vereenvoudigde tekens verdwenen. De oude, oorspronkelijke tekens moesten soms worden vervangen, maar dat gebeurde dan uitsluitend door getrouwe kopieën. Twee verdwenen tekens, van Naoberink en Wassink, zijn de laatste jaren zelfs in ere hersteld. Ook komt het voor, dat oude tekens op verbouwde of nieuwe huizen of bijgebouwen worden geplaatst. Daar is weinig op tegen, maar de echte dragers van de traditie zijn natuurlijk de oude huizen met hun oorspronkelijke tekens, zoals ze in dit overzicht zijn opgenomen. Dat de traditie bewaard kan blijven door particulier initiatief en zonder steun of bemoeienis van welke instantie dan ook, is een prachtig resultaat.

Literatuur

- Henny Bennink, Vragender van verleden naar heden. Enschede 1997.*
Heinz Bügener, Giebelkreuze. In: Heimatblätter der roten Erde. 1925, bl. 413 - 415.
Heinz Bügener, Giebelschmuck von der Holländischen Grenze. In: Heimatblätter der roten Erde. 1926, bl. 446 - 447.
Ferd. Herdemann, Giebelzierden im Bocholter Land. In: Heimatkalender der Kreise Borken und Bocholt. 1930, bl. 82-85.
Martin Lurvink, Wim Scholtz, Everhard Jans en Jan Jans, 't Heurt bi'j 't Hoes. Veelbetekenende gevelversieringen in Oost-Gelderland. Winterswijk 1980
Wim Scholtz, Kontinuität bei Giebelzierden in Westmünsterland, Twente und im Achterhoek. In: Jahrbuch des Kreises Borken 1986, bl. 241 - 245.
Wim Scholtz en Martin Lurvink, Tekens, symbolen, ornamenten. In: Oude boerderijen in Achterhoek en Liemers. Enschede 1983, bl. 56-91.

Een roversverhaal uit Lichtenvoorde

Door Henk Kroesenbrink

‘t Mot vrogger ne kere gebeurd wezen, zonne honderd joor elaene, dat Jan Hindrik Knippenborg oet Lechtenvoorde naor Zutphen naor de markt ging. Door ging e geregeld hen en was dan altied zon betken met den donkern thoos. Op ne dag was e wat later en hee raken van de weg af in den donkern in een oetgestrekt bos. Hee was kats verdwaald. Endeleks zoog e in de wiede een lechjen brannen. Hee der op af. Hee klopt an en ne vrouwe deut um los. Zee vroeg um wat of der an de hand was en hee vertellen eur, dat e verdwaald was en dat e van Lechtenvoorde kwam.

Hee zol dan moor gaon zitten en kon hier wal overnachten. De vrouwe bakken um spekpannekoke en hee had der good egaetene. Ton kon e naor den zolder gaon, want door was zo’n slaopkaamerken. Daor heengen van allerhande waopens. Snaphaans, pestollen, messe en meer van dat grei. ‘t Lek um eigenlijk niks too en hee kon neet in den slaop kommen. Midden in de nacht heurt e zeggen: “Lao’w um roven en dan wörgen.” Door ging een loek an den zolder los, moor door kwam gin mense. ‘t Worden morgen nao ne onröstigen nacht. De vrouwe kwam um wakker maken en vroeg: “Knippenborg, he’j good eslaopene?”

“Och,” zae-te, “neet zo bezunder. In een vrömd bedde.”

“Noo,” zae de vrouwe weer, “i-j hebt geluk ehad. Wi-j bunt as voddenuppers in Lechtenvoorde bi-j ow ewes en ton he’j uns onthaald en wi-j konnen bi-j ow slaopen. Umdat i-j zo rojaal bunt ewest veur uns he’w ow neet beroofd.” Zee got um nog een köpken koffie in.

“Noo volg i-j de weg maor nao, dan overkump ow niks. En holdt ze ow an, dan zeg i-j moor: “Iko, Tiko”, en dan laot ze ow wal weer gaon.”¹

Dit verhaal werd me in het midden van de jaren zestig van de vorige eeuw verteld in Zieuwent. In die jaren hebben we voor het Bureau voor Volkskunde van het Meertens Instituut in Amsterdam onderzoek gedaan naar volksverhalen in de Achterhoek en Liemers, maar ook in het zuidelijke deel van Twente. Het verhaal is me natuurlijk in het ‘Zuwwents’ verteld, maar ik noteerde het in het dialect van Winterswijk, mijn moedertaal. Een vijftal jaren later hoorde ik het verhaal nog eens, nu in het dorp Lichtenvoorde zelf. In een ietwat andere versie. De verteller noemde Knippenborg een schoenmaker, die met zijn schoenen naar Deventer naar de markt ging. Toen hij terugkwam, had hij wel zestig gulden bij zich. Voorafgaande meldde de verteller nog, dat bij Knippenborg eens een vrouw kwam, die met borstels langs de deur ging. Ze had een jongen van een jaar of tien bij zich. Ook in dit verhaal raakt Knippenborg in het donker de weg kwijt. Het huis waar hij terecht komt, is een rovershuis, waarin een man of twaalf rovers zitten. Allemaal zwaar bewapend. Ze willen hem beroven, maar vragen eerst waar hij vandaan komt. Als ze horen van Lichtenvoorde, blijkt een van de rovers als jongen bij hem onderdak te hebben gekregen. Samen met zijn moeder. Wanneer Knippenborg vertelt dat hij de schoenmaker is, bij wie ze hebben overnacht, redt dat hem het leven. Een van de rovers brengt hem weg naar Ruurlo en Knippenborg komt behouden thuis.

Wie op de hoogte is met de literatuur van en over Lichtenvoorde zal het verhaal bekend voorkomen. Het staat namelijk ook in het gedenkboek *Lichtenvoorde 1000 jaar*². Daarin is Jan Hindrik Knippenborg een ‘snie:der’, een kleermaker, die regelmatig met linnen en zelfgemaakte wambuizen naar Zutphen naar de markt gaat. Er wordt tevens vermeld dat hij getrouwd is met Wilhelmina Spekschoor van Klaashuis en dat hij de grootvader is van de toen nog levende, 75-jarige Bernard Knippenborg. Het verhaal is ook gedateerd. Het speelt zich af in november 1827. Nadien is van zijn belevenis een verslag opgemaakt voor de schout Roelvink. Knippenborg bleek verdwaald te zijn op de Gorsse heide en belandde in een daglonershut.

Het moet dus een authentiek, een waar gebeurd verhaal zijn. In dit verhaal is de rover een vijftal jaren eerder bij Knippenborg geweest. Samen met zijn moeder en een kruiwagen vol boenders en bezems. Ze

werden bij Knippenborg goed onthaald en de moeder kreeg nog een omslagdoek van zijn vrouw. Het verslag voor schout Roelvink en het geheugen van kleinzoon Bernard Knippenborg moeten dus de kern zijn geweest van het latere volksverhaal.

Willy H. Heitling gebruikt het verhaal ook in zijn boek *De Achterhoek*³. Hij ontleent het aan de versie in *Lichtenvoorde 1000 jaar* en gebruikt de pakkende kop Iko-Tiko. Het oorspronkelijk echte verhaal is in de loop der jaren tot volksverhaal geworden, waarbij elke verteller zijn eigen karakteristiek aan het verhaal geeft. De kern is natuurlijk de dankbaarheid van de rover, die een weldaad vergoedt met het feit dat hij de betrokkene niet berooft of vermoordt. Het thema van de ‘dankbare rover’ wordt vaker gebruikt in volksverhalen. Heuvel vermeldt ook een verhaal van die strekking in zijn *Oud-Achterhoeksch boerenleven*⁴. Daarin gaat het over een boer uit Laren, Valkenburg, die door het Soerense Bos moest, dat berucht was vanwege de vele overvallen, die daar gepleegd werden. Hij was op weg naar Amsterdam, waar een oom van hem woonde. In het Soerense Bos ontmoet hij een man met een woest uitzicht, die hem blijkt te kennen en hem bij zijn naam aanspreekt. De rover zegt tegen hem dat hij geluk heeft juist hém hier te ontmoeten. Hij en zijn moeder hebben bij Valkenburg vaak een boterham gekregen. De rover geeft hem een fraaie tabaksdoos. Die moest hij laten zien, wanneer hij werd aangevallen. Dan zouden ze hem wel in vrede laten gaan. Valkenburg bereikte inderdaad ongedeerd Harderwijk, waar hij het beurtschip naar Amsterdam nam.

J.R.W. Sinninghe vermeldt dit verhaal ook in zijn *Geldersch Sagenboek*⁵.

Heuvel heeft nog een notitie over een dergelijk verhaal⁶. Hemsink uit Rekken, een van de grote boeren daar, reed eens door het Soerense Bos. Zo’n honderd jaar geleden of nog eerder. Dwars over de weg stond een slagboom en daar stond een man tegen geleund. “Dag Hemsink,” zei de man. “Ken je me nog? Ik heb vaak een boterham bij u gehad. Dat is uw geluk.” De man gaf hem vervolgens een soort vrijkaart. Daarmee kon hij alle slagbomen ongehinderd passeren. Iedereen liet hem door.

Zelf hoorde ik indertijd een dergelijk verhaal van scholte Hilbelink in de Brinkheurne. In een schuur vlak aan de weg hield hij ook ‘nachtslaopers’, reizend volk, dat volgens de traditie steeds eten kreeg en daar kon overnachten. Ook dat feit redde hem bij een aanhouding op de Veluwe.

Het thema van deze verhalende dankbaarheid van reizend volk is wijd verspreid en beperkt zich niet tot de Achterhoek alleen. Het bijzondere van het verhaal van Knippenborg echter is, dat het is gedateerd. Het grijpt terug op een ware gebeurtenis. In hoeverre die werkelijkheid in dat verhaal afwijkt van het protocol voor schout Roelvink, weet ik niet. Tot dusverre heb ik dat protocol niet onder ogen gehad.

Literatuur

¹ G.J.H. Krosenbrink - *De oele röp. Aalten, 1968.*

² H.H. Brus e.a. - *Lichtenvoorde 1000 jaar. Lichtenvoorde, 1946.*

³ Willy H. Heitling - *De Achterhoek. Lochem, 1959.*

⁴ H.W. Heuvel - *Oud-Achterhoeksch Boerenleven, 4de druk. Deventer, 1947.*

⁵ J.R.W. Sinninghe - *Geldersch Sagenboek, Zutphen, 1943.*

⁶ H.W. Heuvel - *Notities onder de titel: Verhalen en mededelingen van oude mensen. Schrift nr.V, 1904.*

⁷ Noot van de redactie (H. Hanselman): *In het bevolkingsregister van 1829 van de gemeente Lichtenvoorde staat Knippenborg als volgt ingeschreven: Joannes Henricus Knippenborg, geboren 28 maart 1793 in de gemeente Lichtenvoorde, RK, van beroep sneider. Hij trouwde op 3 juni 1826 te Lichtenvoorde met Wilhelmina Spekschoor, geboren 15 juni 1791 te Lichtenvoorde. Ze wonen in het centrum op nummer A367.*

Opheffing vereniging Zij Actief

Voormalige Katholieke Plattelandsvrouwen Organisatie voorgoed verleden tijd

Voorwoord redactie

Verenigingen voor Oudheidkunde houden zich qualitate qua bezig met oudheid en historie op plaatselijk, regionaal of landelijk niveau. Bij oudheid denken we al snel aan oude gebouwen, ruïnes en archeologische onderwerpen en voorwerpen. Aan het woord historie kleeft het ‘verleden’ en iemand zei eens: “Het einde van iets is het begin van de herinnering”. Lichtenvoorde en de kerkdorpen eromheen kennen een rijke historie wat betreft verenigingen op allerlei gebied. Verenigingen die soms voor iedereen openstaan, maar ook verenigingen gericht op een specifieke doelgroep. Ze hebben culturele, sociale, religieuze of maatschappelijke achtergronden en dikwijls in een combinatie daarvan. ‘Zij actief katholiek vrouwennetwerk’ is een voorbeeld van laatstgenoemde categorie. De doelstelling in de huidige vorm was een organisatie te zijn van en voor vrouwen met een katholieke (en katholiek geïnspireerde) levensvisie, gevestigd op het verstedelijkte platteland (in landelijke gebieden) en aldus betrokken bij agrarische en/of plattelandssamenleving. Zij beoogde de belangen te behartigen vanuit een emancipatorische visie op vrouw-zijn, katholiek-zijn en wonen op het platteland. Ze wilde een bijdrage leveren aan maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen.

Zoals u zult begrijpen is ‘Zij Actief’ ook historie. Opgeheven wegens gebrek aan belangstelling, opgeheven wegens gebrek aan mensen die zich in willen zetten om als bestuurslid een vereniging draaiende te houden. Een veel voorkomend en zeer verontrustend verschijnsel. Het laatst functionerende bestuur was reeds vele jaren actief doch toen opvolging niet te vinden bleek, heeft men besloten de vereniging op te heffen. Historie dus. Mevrouw Tankink, voorzitter, heeft in het kader van plaatselijke geschiedschrijving een verslag gemaakt van de opheffingsvergadering, waarbij ook de beginjaren en de ontwikkelingen van Boerinnenbond tot Zij Actief Katholiek Vrouwennetwerk aandacht krijgen. De redactie heeft besloten het verslag letterlijk over te nemen omdat het een goed beeld geeft van de activiteiten van de vereniging.¹

Frans Bonnes

Jubileumrede Mevrouw Tankink op 9 mei 2006

Jullie allen welkom.

We zijn hier vanmiddag bij elkaar, waarschijnlijk allemaal wel met gemengde gevoelens. We vieren vandaag het 60-jarig jubileum van Zij Actief en tevens zal deze middag het afscheid zijn van onze vereniging. Het is vanmiddag een gezellig samenzijn met een verloting en om ongeveer half vijf de afsluiting met een etentje. Graag wil ik in het kort nog even wat vertellen van 60 jaar van onze vrouwenvereniging.

Op 9 mei 1946 werd op initiatief van de geestelijke adviseur van de ABTB, Pater de Wit, een vergadering bijeengeroepen om tot oprichting van een Boerinnenbond te komen. Ook mejuffrouw Mulder, inspectrice van het hoofdbestuur, was aanwezig, die in een duidelijke uiteenzetting het grote nut van een boerinnenbond naar voren bracht. Dit was namelijk: ‘Culturele en maatschappelijke ontwikkeling en niet achterblijven bij de mensen uit de grote steden’. De leraressen van de huishoudschool werden gevraagd om hun medewerking.

De vereniging begon met 22 leden. Na ruim een jaar was dit uitgebreid tot 190 leden. De contributie werd vastgesteld op fl 1,- per jaar. Er werd besloten om enkele vergaderingen in Vragender te houden om zo de leden die in Vragender woonden enigszins tegemoet te komen.

Vragender is later voor zichzelf begonnen omdat de fietsafstanden in de winter te ver werden gevonden.

In de beginjaren waren enkele thema's onder andere:

- 'de roeping der vrouw' door pater de Wit.
- 'slachtverwerking'
- 'cursus in het maken van matrassen'
- 'inwecken'
- 'wasbehandeling en naaien'

Enzovoorts.

Op de eerste ledenvergadering was de spreker pater Pothof die vertelde over Brazilië.

Ook werd er veel aan ontspanning gedaan, bijvoorbeeld een busuitstapje. Ook werd er jaarlijks een bijeenkomst georganiseerd samen met de ABTB en JBTB.

In 1964 wordt de naam Boerinnenbond gewijzigd in KPO oftewel: Katholieke Plattelandsvrouwen Organisatie. Vanaf dat moment stond de vereniging open voor alle plattelandsvrouwen. De doelstelling van de KPO waren de vier O's:

- 1 Ontmoeting
- 2 Ontwikkeling
- 3 Ontspanning
- 4 Opkomen voor de ander en voor jezelf.

De KPO heeft een grote rol gespeeld bij de bewustwording en houdingsverandering van vele plattelandsvrouwen. De KPO had vijf provincies in haar werkgebied: Friesland, Overijssel, Flevoland, Gelderland en Utrecht.

In 2001 is de KPO veranderd in Zij Actief, Katholiek Vrouwen netwerk. Met deze naamsverandering werd voornamelijk een jongere uitstraling van onze vereniging beoogd om op die manier ook jongere leden te kunnen werven. De doelstelling van de vereniging bleef echter dezelfde.

Elk jaar werd er een programma samengesteld met daarin zowel informatieve, creatieve als ontspanningselementen. Vaste, elk jaar terugkomende onderdelen, waren in de maand mei de Mariahulde en in de kersttijd een kerstviering waarbij o.a. eigen leden toneelstukjes opvoerden. Later werd dit samen met het G.K.V. gedaan. Voorbeelden van andere activiteiten waar we samen erg van hebben genoten:

- Creatieve avonden als bijvoorbeeld driedimensionale kaarten maken of bloemschikken of diepteschilderijen maken.
- Het jaarlijks reisje, altijd prima georganiseerd door de reiscommissie met de koffie met gebak en het afsluitend diner in 't Zwaantje. We hebben samen vele uitstapjes mogen maken, bijvoorbeeld in 1994 naar de A. Vogel tuinen in Dronten met 's middags een bezoek aan het casino in Nijmegen en naar het weercentrum van Jan Versteeg, of De Keukenhof in Lisse. Ook de Tinnengieterij in Tiel hebben we bezocht in 1995 en een folklore modeshow in Staphorst. En het laatste vorig jaar naar Delft waar we een rondrit hadden met de paardentram en de Nieuwe Kerk hebben bezichtigd.
- Jaarlijks hebben we een fietstochtje gemaakt bijvoorbeeld naar de kaasboerderij Weenink, de klompenfabriek in Beltrum of zorgboerderij De Driehoek en het Internaat in Harreveld. Vaak was het een verrassingstocht, altijd goed georganiseerd.
- We hebben regelmatig sprekers gehad, bijvoorbeeld een diëtiste van Sensire of een spreker over terminale thuiszorg of de sociale wetgeving. En de laatste keer de notaris meester Hardick.
- Vanaf 1992 regioledenavonden met bijvoorbeeld Jeetje Mina, Fris van de droad of Gery Groot Zwaaftink.
- Verder bijvoorbeeld nog de themaochtenden, samen met het G.P.V.O. bijvoorbeeld 'vrouwen in de bewegende maatschappij'.
- Ook de zieken werden niet vergeten; er zijn vele ziekenbezoekjes afgelegd door de leden. Dit werd zeer gewaardeerd.

Namens het bestuur wil ik hierbij alle leden en iedereen die op welke wijze dan ook een bijdrage heeft geleverd aan onze vereniging hartelijk danken voor jullie inzet, waardoor het mogelijk was dat we samen

al die jaren erg hebben kunnen genieten van onze vereniging.
Ik wens jullie allemaal nog een fijne en gezellige middag.

*Het laatste bestuur van
Zij Actief v.l.n.r. Mevr. Onstenk
(penningmeester),
Mevr. Tankink (voorzitter) en
Mevr. Klein Gebbinck
(2de secretaris)
Fotocollectie:
Mevrouw Tankink*

*Nog eenmaal met zijn allen op de foto.
Fotocollectie: Mevrouw Tankink*

Oud-Lichtenvoordenaar Anton Kothuis overleden

* Lichtenvoorde, 21 april 1935

† Amsterdam, 5 juni 2007

Op 72-jarige leeftijd overleed in Amsterdam oud-plaatsgenoot Antonius Johannes Kothuis. Opgegroeid in het café van zijn ouders aan de Korte Rapenburgsestraat maakte hij later carrière als toneelspeler, filmer en radiomaker. In 1959 debuteerde hij in het toneelstuk Christoffel Columbus van Michel de De Ghelderode. Film en radio hadden echter zijn voorkeur. In een overzicht van zijn werk dat op de site van *Cultuurnet*¹ is geplaatst lezen we:

“Kothuis was de laatste jaren vooral bekend om zijn radiocartoons ‘Kothuizen’ bij VPRO’s De ochtenden. Naast het maken van films als ‘She’s like a rainbow’ (1969) en ‘Herfstdraden’ (1984) klonk zijn sonore, lage stemgeluid in ontelbare radiocommercials.

Zijn stem werd het meest bekend door zijn aankondiging van het televisie-programma RUR en de verteller in de film ‘De aanslag’ van Fons Rademakers. Maar films maken was wat hij wilde. Zijn eerste film, met de curieuze titel ‘Don’t miss Miss Pizz Italian Flavoured Pizza’, maakte hij in 1969.

Cameraman was Robbie Müller, met wie hij vaker zou werken. Een jaar later maakte hij voor de VPRO televisie ‘Oh My God it’s Unbelievable’, een filmisch verslag van zijn reis door Amerika. Reizen was een passie van Kothuis. Hij reisde ondermeer naar Nepal, Thailand en Cambodja, waar hij dagboekantekeningen en schetsen maakte. In ‘She’ (1978) speelde Willeke van Ammelrooy de hoofdrol. In 1983 maakte hij in Los Angeles de korte film ‘Going’, met Monique van de Ven in de hoofdrol. Cameraman bij beide films: Jan de Bont.

Een ordentelijke Nederlandse productie (van Matthijs van Heijningen) was ‘Herfstdraden’ (1984), naar een verhaal van Gerard Reve. Alex van Warmerdam speelde daarin een rol. Van Warmerdam en Kothuis raakten bevriend. Kothuis bewerkte later een aantal Orkatervoorstellingen voor televisie, zoals ‘Kopzeer aan die Waanzee’ (1987) met Jim van der Woude. ‘Radio Paradiso’ (1991) was zijn laatste tv productie. De scenario’s die volgden werden alle afgewezen door de diverse fondsen. De radiomaker was geboren. Kothuis’ stijl van absurdisme en non-conventionaliteit, met een hang naar het internationale, de flirt met geestverruiming, geven een goed beeld van de geest van zijn tijd.”

Zijn radiocollega bij de VARA van destijds Paul van Gelder (Harkie) schrijft²:

“Hij was een van de grootste radiomannen van de laatste vijf decennia. Hij had een stem, de perfecte voordracht, intelligentie, creativiteit, originaliteit, gevoel voor de betere humor, een uitstekende timing en een eigen mening. Wellicht daardoor maakte hij het nooit helemaal bij het grote publiek. Het siert hem des te meer.”

Marc Kothuis uit Lichtenvoorde schrijft op 11 juni 2007 in het condoleanceregister³:

“(oom) Toon, je hebt vele namen (Anton, Tjeuke), maar in mijn beleving altijd ome Toon. Als neef woon ik in jouw geboorteplaats Lichtenvoorde. Altijd zijn er mensen, die vragen “Hoe is het toch met Toontje?” In de jaren dat je als kind woonde in Lichtenvoorde heb je veel positieve indrukken achtergelaten.”

Redactie Henk Hanselman

¹ Bericht 14901 van vrijdag 8 juni 2007 op *Cultuurnet*.

² *www.condoleance.nl* / VPRO Gids 13 juli 2007

³ *www.condoleance.nl*

Van het bestuur

Door Hans Tijdink

De afgelopen periode hebben we als Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde in overeenstemming met onze doelstellingen diverse keren ons standpunt weergegeven over zaken die in onze gemeente spelen: De subsidie, de herinrichting van het centrum en de bouw van een nieuw gemeentehuis.

De nieuwe subsidieverordening

Wij hebben verschillende keren gereageerd op de nieuwe subsidieverordening van de gemeente Oost Gelre. Dit hebben we gedaan na overleg met de twee andere verenigingen voor oudheidkunde in onze gemeente. Voor onze vereniging zien we deze nieuwe verordening als een verslechtering t.o.v. de subsidieverordening die op onze vereniging van toepassing was van de voormalige gemeente Lichtenvoorde. In de ledenvergadering werd hierover nadere uitleg gegeven. De nieuwe verordening spooft o.i. niet aan tot meer activiteit en het verwerven van eigen inkomsten voor de afzonderlijke verenigingen. Hopelijk blijkt in de toekomst dat de uitwerking van de verordening minder somber is dan wij nu verwachten en dat de evaluatie van de verordening een positieve zal zijn zodat de vele vrijwilligers zich (willen) blijven inzetten voor een bloeiend verenigingsleven.

De herinrichtingsplannen van het centrum

In de plannen voor de herinrichting van het centrum stond o.a. aangegeven: de verplaatsing van de kei met de leeuw naar de andere kant van de Markt en een nieuwe plek voor het H.-Hartbeeld van de St.-Bonifatiuskerk. In de krant en de verspreide tekeningen konden we de voorgenomen verplaatsing lezen en de nieuwe plaatsen zien. Op de later ter inzage gelegde tekeningen ontbrak ook de pomp op de Ganzenmarkt. Over de hiervoor genoemde onderwerpen heeft het bestuur van de vereniging brieven geschreven naar de gemeente. De plannen zijn bijgesteld en het ziet ernaar uit dat tegemoetgekomen wordt aan de opmerkingen van de vereniging.

De bouw van een nieuw gemeentehuis voor de gemeente Oost Gelre

Over het eventuele nieuwe gemeentehuis is heel veel binnen onze gemeenschap gesproken. In herinnering kwam de reactie van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde bij de keuze van het huidige gemeentehuis te Lichtenvoorde met daarbij het behoud van het oude gemeentehuis. B&W stelden begin 2007 een totale nieuwbouw op een andere plaats voor. Onze vereniging heeft haar standpunt duidelijk gemaakt in een brief aan de raad en het college van burgemeester en wethouders van onze gemeente waarin wij schreven:

"Hoewel geen rijksmonument is het toch een karakteristiek gebouw, herkenbaar en gezichtsbepalend, het 'bordes' van Lichtenvoorde en middelpunt van handelen tijdens officiële en minder officiële gebeurtenissen. De plek waar werd en nog wordt gehuldigd en herdacht. Ons inziens houdt uitbreiding van het gebouw der vroegere gemeente Lichtenvoorde in dat dit de beste garantie is voor het behoud van het oude gemeentehuis."

Ook heeft de vereniging deelgenomen aan de protestbijeenkomst bij het gemeentehuis waar ondergetekende, als voorzitter van de Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde, ook in een toespraak het standpunt van de vereniging - zoals in de brief gesteld - heeft verwoord, waarbij vooral werd ingegaan op het behoud van het oude gemeentehuis. De raad werd opgeroepen ook in herinnering te halen al wat speelde rondom de plannen, besluitvorming en bouw van de aanbouw begin jaren negentig.

NB De brieven aan de gemeente Oost Gelre over de onderwerpen in dit artikel zullen opgenomen worden in het jaarverslag van de vereniging over 2007

Bestuurslid mevrouw Oolthuis afgetreden

Door Antoon Driessen

Op de jaarvergadering van 28 maart 2007 nam de vereniging afscheid van mevrouw Stien Oolthuis-Wagener als bestuurslid. Vanaf haar aantreden, in 2000, heeft Stien zich vooral ingezet in de werkgroep Excursies/lezingen, de huidige werkgroep Exposities en Lezingen. Op haar was de term 'stille werker achter de schermen' van toepassing. Heel wat interessante excursies konden mede door haar ideeën en inzet worden verwezenlijkt. Bij de voorbereidingen pleitte Stien steeds voor 'aangeklede' excursies: koffie met gebak voor de deelnemers en op tijd een onderbreking met een drankje. Een excursie moest volgens haar behalve boeiend ook gezellig zijn en een ontmoetingsmoment voor de leden onderling. Stien, bedankt voor je jarenlange inzet voor de vereniging.

*Voorzitter Hans Tijdink bedankt mevrouw Stien Oolthuis-Wagener voor haar inzet voor de vereniging.
Foto: Henk Hanselman*

Verlag excursie naar kasteel de Slangenburg in Doetinchem

Door Theo Withag

Op zaterdag 26 mei jl. meldden zich om half twee aan de poort van het kasteel de Slangenburg 25 leden en belangstellenden voor de door de Vereniging voor Oudheidkunde (VOL) georganiseerde exclusieve rondleiding door het kasteel.

Het gezelschap werd hartelijk ontvangen door de gids Ton Sedee en direct voorzien van een kop koffie. Tijdens het nuttigen daarvan begon de gids aan de hand van dia's alvast de algemene informatie over het kasteel te verstrekken om direct daarna te starten met de rondleiding langs de muur- en plafondschilderingen in de diverse vertrekken. Deze schilderingen zijn bijna alle gebaseerd op de Griekse mythologie. Daarin was Ton Sedee, hoewel oud-leraar Frans, uitstekend thuis. Aan de hand van de geschilderde voorstellingen vertelde hij, bijna acterend, de boeiendste verhalen over jalousie, haat, liefde en nijd onder de Griekse goden. Ook een mensenetende god en een godin, die, na het aangelegd te hebben met een zwaan, eieren ging leggen, passeerden de revue. Het was een prachtige show die Ton Sedee opvoerde. Zijn publiek luisterde ademloos.

Tijdens de kop koffie ter afsluiting van deze boeiende en amusante excursie sprak hij nog wervend over de hotelfunctie die het kasteel momenteel heeft.

De deelnemers aan deze excursie waren achteraf vol lof en de VOL-organisator zag tot zijn genoegen, dat het gezelschap grotendeels van andere samenstelling was dan vorig jaar tijdens de excursie naar Diepenheim. Door de variatie in de reisdoelen komt hopelijk de smaak van elk lid ooit een keer aan bod.

Met het hoofd in de nek worden de prachtige plafondschilderingen in het kasteel bewonderd. Uiterst rechts de gids Ton Sedee, die, al verhalend, met een sterke zaklamp de belangrijkste details aanwees. Foto Th. Withag

De bordesfoto van de deelnemers aan de excursie (zes personen, waaronder de fotograaf, ontbreken). Foto Harrie Papen

Expositie 125 jaar onderwijs Vragender

Door Theo Withag

In de laatste week van april 2007 vierde Vragender het 125-jarig bestaan van het onderwijs in zijn dorp. In die week konden de schoolkinderen in een lokaal in de Antoniuschool, die door een projectgroep geheel ingericht was als toen, kennismaken met onderwijs zoals dat in het begin van de vorige eeuw werd gegeven. De werkgroep Exposities van de Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde verleende op verzoek medewerking aan de tentoonstelling van oude schoolfoto's, die op zaterdag 28 en zondag 29 april 2007 werd gehouden.

De inwoners van Vragender hadden bereidwillig vele honderden foto's van weleer ingezonden. Aangevuld met de foto's uit ons archief werden die door de oud-onderwijzer Rutgers en ons duo Gerhard Eppingbroek en Henny Bennink in moeizame arbeid gesorteerd en uiteindelijk door Gerhard Eppingbroek 'tentoonstellingsklaar' gemaakt. De dag vóór de opening richtten Gerhard Eppingbroek, Wim Rutgers en assistent Theo Withag de tentoonstelling in. Pas in de late avond was de enorme klus geklaard.

Als beloning voor alle moeite krijgt de Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde (VOL) de beschikking over een digitale afdruk van alle ingezonden foto's, compleet met de naamlijsten, die door de bezoekers van de drukbezochte tentoonstelling gretig waren ingevuld. Ons archief is weer enkele honderden historische foto's rijker.

Gerhard Eppingbroek (voorgond) legt de laatste hand aan de tentoonstelling.

Foto: Hans Veldkamp

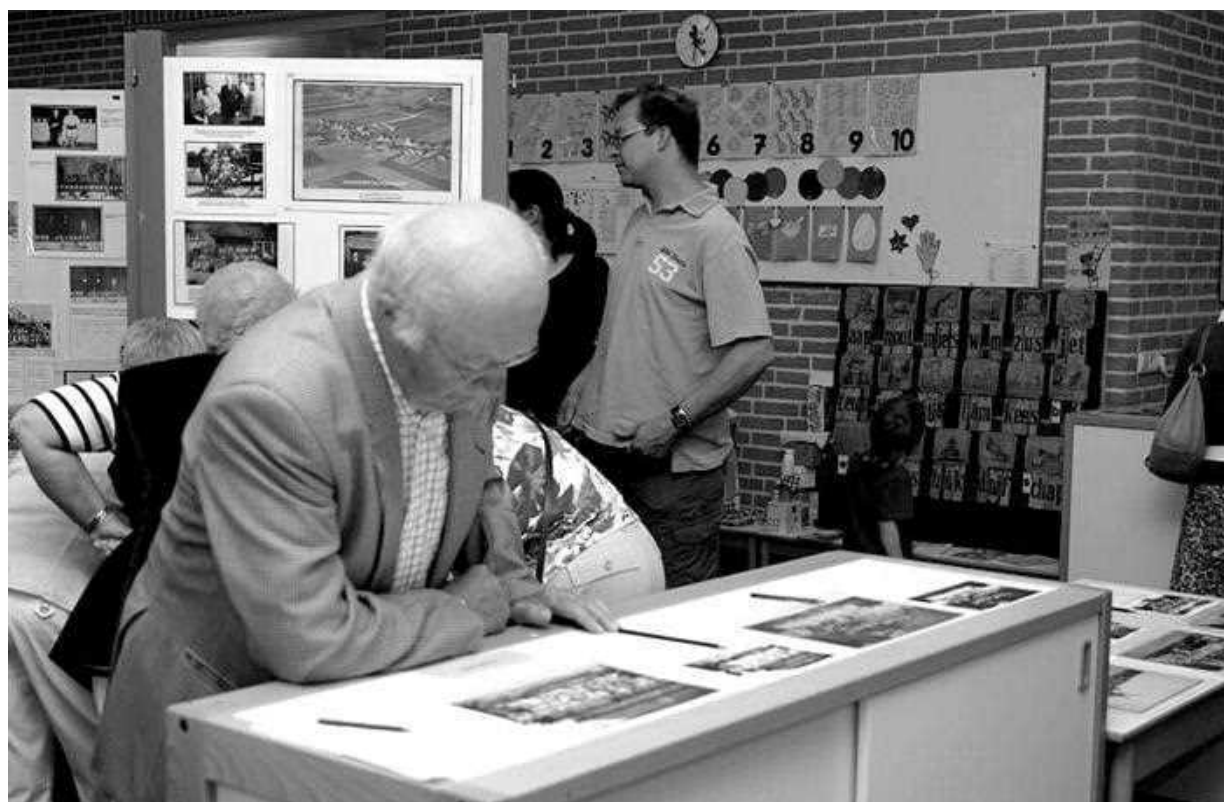
*Jong en oud waren vertegenwoordigd.
Foto: Hans Veldkamp*

*Het invullen van de naamlijsten was een plezierige bezigheid.
Foto: Hans Veldkamp*

*Het was voor de jeugd erg wennen aan de klas van toen.
Foto: Hans Veldkamp*

*De heer A. Schuirink uit Vragender (voorgrond), verdiept in herinneringen.
Foto: Hans Veldkamp*

Foto-expositie

De cycloon van 1 juni 1927

Door Frits van Lochem

*Voorzitter Hans Tijdink (links) opent de fototentoonstelling. Rechts: dhr. Jan Buisman.
Foto: Frits van Lochem*

In de week van de geschiedenis werd op zaterdag 20 oktober jl. in de grote zaal *de Daele* van Erve Kots in Lievelede de foto-expositie de cycloon van 1 juni 1927 geopend. De gevolgen van deze cycloon, die een vernietigend spoor trok vanaf de toenmalige woonbuurt de Jordaan aan de Lievelderweg in Lichtenvoorde en via de Stegge, Eefsele, Voor-Beltrum, Avest, Eibergen en Neede zijn weg vervolgde naar Overijssel, waren op meer dan 150 foto's uitgebeeld en werden met een videofilm van nu nog levende getuigen, te weten Gerard Weenink, Gerrit Reiring en Theo Groot Severt nader toegelicht.

De tentoonstelling werd samengesteld door onze vereniging in volledige samenwerking met museum/herberg Erve Kots. Gerard Weenink was een van de initiatiefnemers. Bestuurslid Theo Withag had de organisatie en uitvoering op zich genomen, daarbij geassisteerd door Gerhard Eppingbroek. Na een openingswoord van onze voorzitter Hans Tijdink konden de vele belangstellenden luisteren naar een boeiende lezing van Jan Buisman, de schrijver van de omvangrijke boekenreeks duizend jaar wind en water in de Lage Landen. Hij was speciaal voor deze lezing uit Den Haag overgekomen. In de traditionele geschiedenisboeken zijn de effecten van weersomstandigheden onderbelicht gebleven, zo bleek wel uit zijn lezing.

De expositie werd gehouden van 20 tot en met 28 oktober en trok veel belangstelling. In de volgende periodiek zal Henny Bennink nog verder ingaan op de expositie en de lezing van de heer Buisman.

Ons zoekplaatje

door Gerhard Eppingbroek

Geachte lezer, op het zoekplaatje uit periodiek nummer 53, de foto van de begeleidingsband van het jongerenkoor in de Bonifatiuskerk, hebben we na onze oproep in periodiek nr. 54 toch nog een reactie gekregen voor de naam van nr. 3, deze is Helma Venderbosch. Op de foto in periodiek 54, kinderen in de speeltuin, kregen we namen opgegeven door de familie Olijslager. Zij gaven ons de volgende namen door: nr.1 is Moniek Wolterink, nr. 2 is Marieke Schenk, nr. 3 is nog onbekend, nr. 4 is Leontien Olijslager, nr. 5 is Daisy Maatkamp en nr. 6 is ook nog onbekend. De mensen die op onze oproep gereageerd hebben, hartelijk dank!

Ons nieuwe zoekplaatje is een persfoto die we in 1994 van de journalist Willink uit Winterswijk mochten ontvangen. Het is een foto, gemaakt op 15 maart 1971 bij het overhandigen van een groot aantal handtekeningen van het actiecomité voor verbetering van de kruising op de Zieuwentseweg aan burgemeester Van Bastelaar.

Geen van de personen op deze foto, behalve de burgemeester, is ons tot nu toe bekend. Gaarne zouden wij dan ook van u willen weten wie deze ‘moeders’ zijn.

De namen zijn:

1 _____

2 _____

3 _____

4 _____

5 _____

6 _____

7 Burgemeester A.P.J. van Bastelaar

Reacties graag aan:

G.J.A. Eppingbroek
tel. 0543-515408

Digitale bewerking
Henk Hanselman
2013